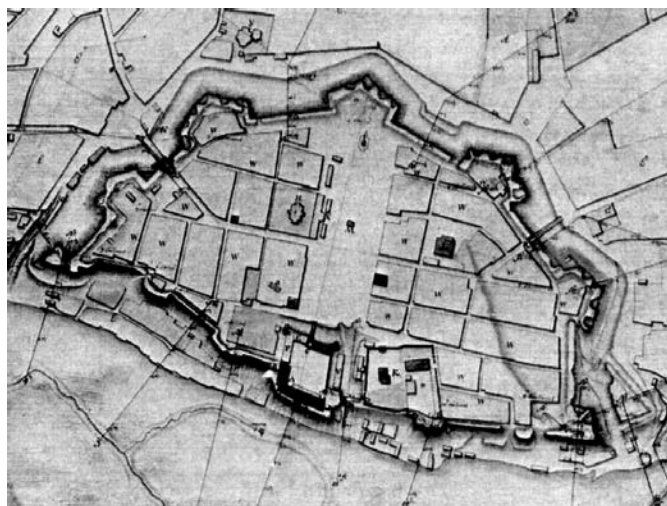
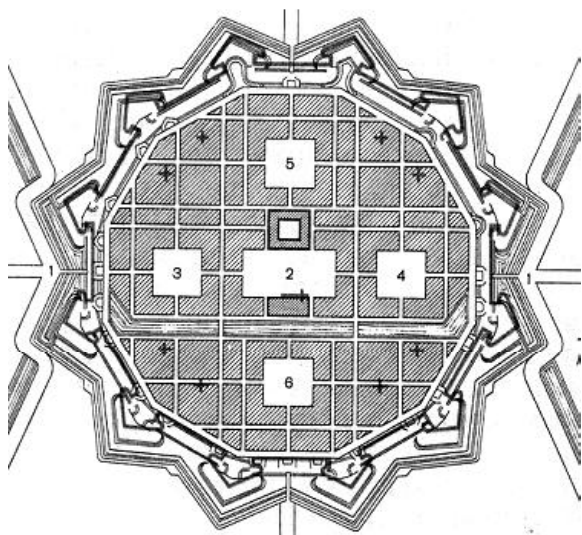

Раздел 2

СТАРАБЫХАЎСКАЯ КРЭПАСЦЬ У XVII ст.: АРХІТЭКТУРА І АРГАНІЗАЦЫЯ АБАРОНЫ

Развіццё артылерыі ў XV ст. падштурхнула фартыфікатараў да адмовы ад будаўніцтва традыцыйных каменных крэпасцей. XVI стагоддзе ў Еўропе адзначылася росквітам бастыённых сістэм, якія ўяўлялі сабой земляныя валы з выступамі пяцівугольнай формы (бастыёнамі). Апошнія прызначаліся для вядзення агню ўздоўж валоў і размяшчэння гармат. Сярод «заканадаўцаў мод» італьянскіх архітэктараў, а затым і ўсёй Еўропы пачала дамінаваць ідэя «ідэальнага горада-крэпасці», горада з кругавой абаронай, прамымі вуліцамі, абнесенага ровам, валам і бастыённымі збудаваннямі па перыметры. Не стала выключэннем з гэтага працэсу і ВКЛ: большасць умацаваных гарадоў абзавяліся бастыённымі сістэмамі (Магілёў) ці былі перабудаваны па сістэме «ідэальнага горада-крэпасці» (Слуцк, Стары Быхаў, Шклоў).

Нягледзячы на шматмесячныя аблогі XVII ст. — пачатку XVIII ст., а таксама інтэнсіўную гаспадарчую дзейнасць у гістарычнай частцы Старога Быхава ў апошнія 200 гадоў, сёння гэта адзіны ў Беларусі адносна захаваны горад-крэпасць узору XVII ст.

Мал. 5. а — Вінчэнца Скамоці. План ідэальнага горада (пач. XVII ст.):

1 — гандлёвая вуліца, 2 — галоўная плошча з палацам князя і саборам,

3–6 — рынкі і біржавая плошча¹; б — план г. Быхава 1781 г.²

¹ Саваренская Т. Ф. История градостроительного искусства. Рабовладельческий и феодальный периоды : учебник для вузов. М. : Стройиздат, 1984. С. 258.

² Чантурия Ю. В. Градостроительное искусство Беларуси второй половины XVI – первой половины XIX в.: средневековое наследие, ренессанс, барокко, классицизм. Минск : Бел. навука, 2005. С. 121.

Умацаванні Старога Быхава ўвайшлі ў гісторыю галоўным чынам дзякуючы сваёй важнай ролі ў абарончых баях вайны Рускага царства з Рэччу Паспалітай 1654–1667 гг. Абложаны войскамі ўкраінскіх казакоў, а таксама маскоўскімі войскамі А. М. Трубяцкога і І. А. Хаванскага з 29 жніўня 1654 г. да вясны 1657 г., горад не здаўся нават тады, калі практычна ўся тэрыторыя ВКЛ была захоплена непрыяцелем, а сталіца Вільня пала. Такім чынам, Стары Быхаў стаў прыкладам паспяховай рэалізацыі канцэпцыі ідэальнага горада-крэпасці на землях сучаснай Беларусі.

Трэба сказаць, што фактычна ўся гісторыя горада звязана з ваеннай справай. Існуе нават міф, што назва горада звязана з тым, што на яго месцы мясцовыя жыхары хаваліся ад нападаў — «быў хоў». Аднак, як пераканаўча паведамляе А. Рогалеў, назвы паселішчаў на -аў/-оў/-еў (Быхаў, Рагачоў, Шклоў, Лоеў, Магілёў, Тураў, Петрыкаў і інш.) з’яўляюцца «паўднёвым» тапанімічным тыпам, які распаўсюджваўся па тэрыторыі Беларусі разам са славянскімі перасяленцамі з поўдня (паўднёвага захаду) пачынаючы з II стагоддзя да н. э. Назва «Быхаў» магла разумецца як «пасяленне, якое заснаваў Бых ці якое належыць Быху». Імя Бых існавала, яно з’яўлялася гутарковай, усечанай формай поўнага славянскага імя Збыслаў. Ад імя Бых утворана назва вёскі Быхаўшчына (Нясвіжскі р-н, Беларусь)¹, в. Быхаў (Валынская вобл., Украіна), с. Быхава (Бранская вобл., Расія). Ёсць і іншыя, менш верагодныя версіі ўзнікнення назвы «Быхаў» — ад імя рэчкі з назвай Бык, парога на Дняпры і інш.², але да вайскавай справы і яны дачынення не маюць.

Дзеля справядлівасці варта адзначыць, што Стары Быхаў не адразу быў магутным умацаваным цэнтрам абароны. Да канца XVI ст. ён уяўляў сабой звычайны горад сваёй эпохі з драўляным замкам і, верагодна, абнесены драўлянай крапасной сцяной, аб чым сведчаць гістарычныя крыніцы. У прыватнасці, А. Гваньіні паведамляе, што ў 1578 г. у Старым Быхаве быў драўляны замак³. Аднак усё змянілася ў 1590 г., калі «нізавыя казакі войска Данскога», узначаленыя гетманам Мацюшам Федаровічам, захапілі Стары Быхаў. Пры гэтым было забіта і паранена шмат гараджан, а іх маёмасць — разрабавана. У першую чаргу казакі забіралі коней і зброю (пулгакі, рушніцы, шаблі і інш.). Возны Аршанскага павета Валентый

¹ Рогалеў А. Быхаў // Чырвоная змена. 1995. 29 жніўня. С. 3.

² Там жа.

³ Грицкевич А. П. Частновладельческие города Белоруссии в XVI–XVIII вв. (социально-экономическое исследование истории городов). Минск : Наука и техника, 1975. С. 216.

Садоўскі, які аглядаў замак, зафіксаваў у яго сценах и варотах «есмо кули и стрел не мало»¹.

Адносна часу пачатку будаўніцтва ўмацаванняў існуе шэраг меркаванняў. А. П. Грыцкевіч паведамляе, што Стары Быхаў у магутную фартэцыю з умацаваным замкам ператварыў Я. К. Хадкевіч у перыяд з 1590 па 1620 г.². Але найбольш распаўсюджаным раней з'яўляўся пункт гледжання, паводле якога каменны замак быў пабудаваны да 1619 г., а астатнія ўмацаванні збудаваны пазней К. Л. Сапегам³. Разам з тым у папэрэднім раздзеле М. Волкаў аргументавана даказаў, што валы пачалі ўзводзіць прыкладна ў 1611 г., а замак — усяго праз некалькі гадоў пасля гэтага.

З пачаткам будаўнічых работ, верагодна, быў здзейснены старажытны паганскі абрад — прынясенне «будаўнічай» ахвяры. Дадзены абрад быў даволі распаўсюджаным ва Усходняй Еўропе і ажыццяўляўся для забеспячэння трываласці і даўгавечнасці пабудовы. Сутнасць яго заключалася ў тым, што будаўнікі на месцы падмурка жыўцом закопвалі жывёлу ці чалавека. Пры гэтым чалавечыя ахвяры прыносілі, як правіла, пры пабудове крэпасцей. Лічылася, што крэпасці пасля гэтага становіліся непрыступнымі. Пра ахвяру, прынесеную падчас будаўніцтва быхаўскіх земляных умацаванняў, захавалася паданне, паводле якога земляныя насыпы не маглі пабудаваць: уначы ўсё, зробленае днём, знікала. Тады будаўнікі накіравалі некалькіх работнікаў на дарогу, якая вяла ў горад, каб яны схапілі першага сустрэчнага і прывялі яго на будоўлю. Праз некаторы час работнікі сустрэлі хлопца і схапілі яго. Аднак тым часам на дарозе з'явілася дзяўчына. Доўга не сумняваючыся, работнікі схапілі і яе, а затым абодвух павялі ў Стары Быхаў да месца будаўніцтва. «А в городі вже й яму ім наготували: так іх обойко, хлопця і дівчину, живих і засипали землею...»⁴. Гэтае паданне было запісана са слоў быхаўца, які пачуў яго ад сваёй маці.

Улічваючы, што Ян Караль быў прафесійным вайскоўцам, ён падшоў да ўзвядзення фартыфікацыйных збудаванняў адказна і з веданнем справы. Пасля смерці 24 верасня 1621 г. Я. К. Хадкевіча пачалася спрэчка за горад сярод спадчыннікаў вялікага гетмана. Пры гэтым пад сумненнем засталася заканчэнне фартыфікацыйных работ. Насмешка гісторыі

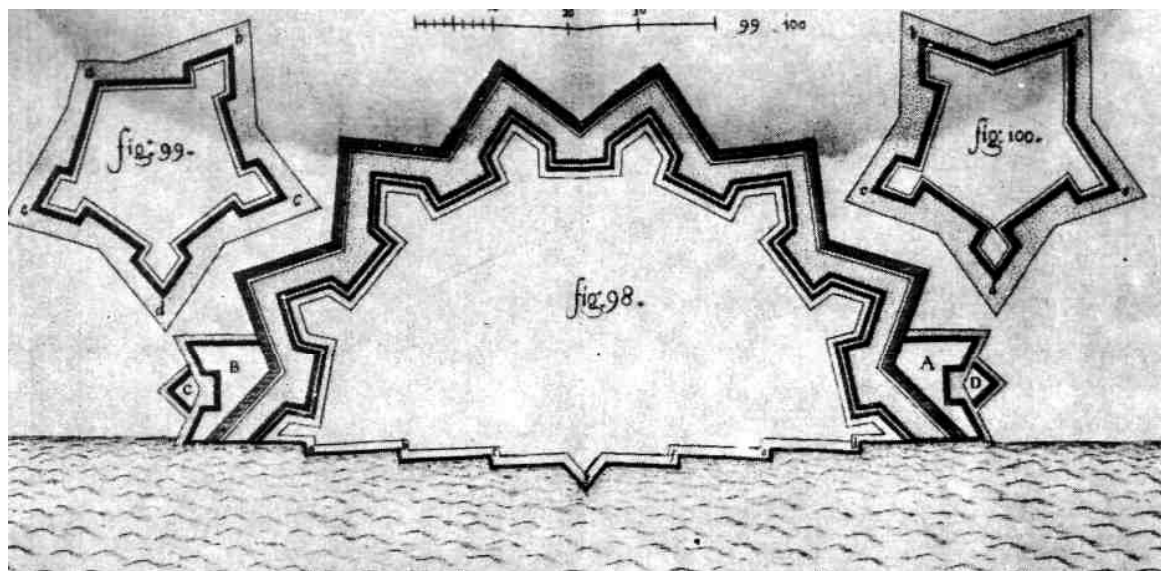
¹ Археографический сборник документов, относящийся к истории Северо-Западной Руси : издаваемый при Управлении Виленского учебного округа. Т. 1. Вильна : Печатня Губернского правления, 1867. С. 175–176.

² Грыцкевич А. П. Частновладельческие города Белоруссии в XVI–XVIII вв. (социально-экономическое исследование истории городов). Минск, 1975. С. 213.

³ Архітэктура Беларусі : энцыклапедычны даведнік. Мінск : Беларуская Энцыклапедыя, 1993. С. 98.

⁴ Драгомиров М. П. Малорусские народные предания и рассказы. Киев : Типография М. П. Фрица, 1876. С. 246.

зключаецца ў тым, што Стары Быхаў стаў ідэальным горадам-крэпасцю дзякуючы проціпраўным дзеянням знакамітага палітычнага дзеяча ВКЛ Льва Сапегі і яго сына Яна Станіслава. Паводле тэстаменту Я. К. Хадкевіча, усе яго маёнткі павінны былі адысці ў пажыццёвае валоданне яго маладой жонцы Ганне Алаізе, а родная дачка Ганна Схаластыка Сапега са спадчыны была выключаная. Гэта выклікала абурэнне не толькі сярод Сапегаў, якія былі зацікаўлены ў набыцці маёмасці памерлага, але і іншых людзей, што аб'ектыўна ацэньвалі тэстамент вялікага гетмана як несправядлівы. У сувязі з гэтым Сапегі вырашылі парушыць апошнюю волю Я. К. Хадкевіча і адабраць у яго ўдавы частку маёмасці. Дзеля гэтага яны яшчэ восенню 1621 г. захапілі Ляхавічы і Цімкавічы. Пасля гэтага паміж Сапегамі і Хадкевічамі пачалася барацьба, якая вялася шляхам судовых спрэчак, наездаў і вядзення нефармальных перамоў. Урэшце рэшт 23 траўня 1623 г. падчас сесіі Кароннага Трыбунала варагуючыя бакі прыйшлі да пагаднення аб падзеле маёмасці Я. К. Хадкевіча, у выніку чаго Стары Быхаў перайшоў да Сапегаў. Пры гэтым трэба адзначыць, што Ганна Алаіза, маючы перавагу з пункту гледжання права, пайшла на пагадненне толькі з-за адсутнасці сродкаў на далейшую барацьбу і чаканне вырашэння справы. Кропку ў гэтым канфлікце паставіла рашэнне соймавага суда ад 18 лютага 1625 г.¹

Мал. 6. Адам Фрэйтаг. Умацаванне горада, змешчанага над ракой значнай шырыні²

¹ Жойдзь К. Захады Сапегаў па атрыманні ўладанняў Яна Караля Хадкевіча пасля яго смерці // ARCHE. 2016. № 3. С. 373–391.

² Zarębska T. Początki polskiego piśmiennictwa urbanistycznego. Warszawa : Państwowe wydawnictwo naukowe, 1986. S. 313.

Такім чынам, пачынаючы з гэтага часу Ян Станіслаў Сапега, а затым Казімір Леў Сапега працягвалі работы па ўмацаванні Старога Быхава і ўрэшце рэшт зрабілі з яго ідэальны горад-крэпасць, якім ён і ўвайшоў у гісторыю. Фактычна гэта ўжо быў новы горад, перабудаваны на аснове перадавога еўрапейскага вопыту фартыфікацыі, які адпавядаў поглядам таго часу на «ідэальную» мадэль умацаванага горада (мал. 5). У якасці ўзору фартыфікацыйнага забеспячэння горада ў падобных тапаграфічных умовах можна прывесці чарцёж з трактата А. Фрэйтага 1631 г.¹ (мал. 6). Некаторыя парушэнні сіметрыі пры будаўніцтве Старога Быхава тлумачацца асаблівасцямі рэльефу мясцовасці.

З паўночнага, заходняга і паўднёвага бакоў Стары Быхаў быў абнесены земляным валам у форме паўкруга дыяметрам каля 800 м. Вышыня вала складала 7–8 м, а шырыня ў аснове — прыкладна 30 м². З боку Дняпра вал адсутнічаў, бо Стары Быхаў стаіць на высокім (18–20 м) абрывістым плато ў пойме гэтай ракі, якая прыкрывала подступы да горада з усходу. Акрамя таго, паралельна Дняпру ўздоўж гарадскіх умацаванняў праходзіла рэчышча р. Макранкі, у раёне замка перакрывае плацінай. Сляды гэтага рэчышча яшчэ бачныя ў пойме Дняпра (мал. 7).

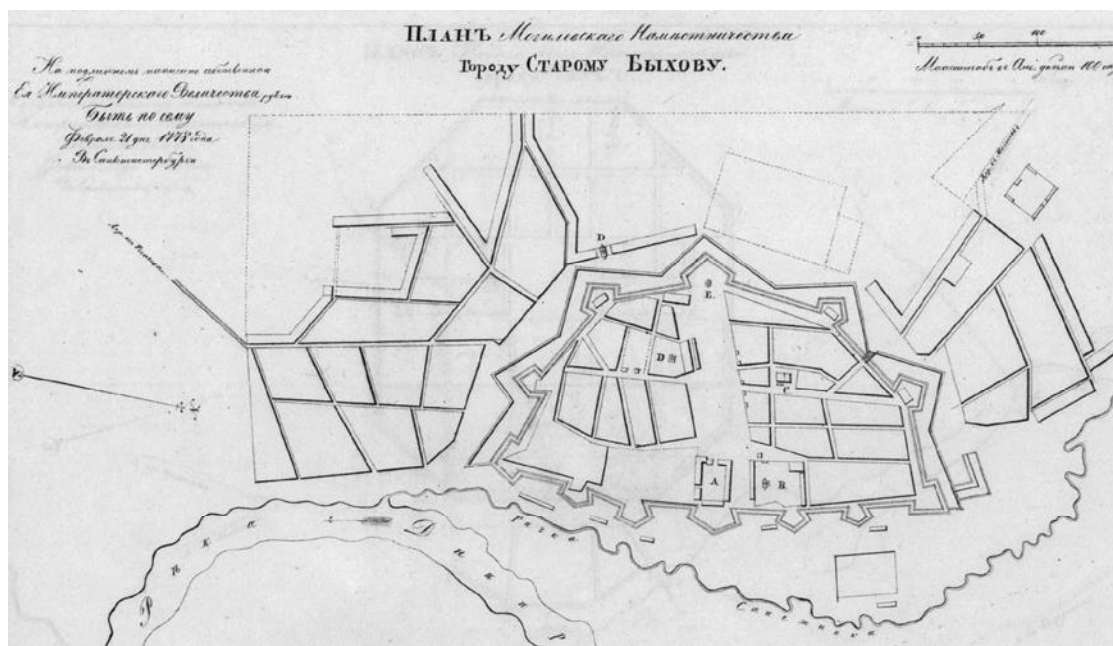

Мал. 7. Сляды р. Макранкі і гаці на ёй каля Старабыхаўскага замка (фота з сайта *holiday.by*)

¹ Архітэктурна Беларусі: нарысы эвалюцыі ва ўсходнеславянскім і еўрапейскім кантэксце : у 4 т. Т. 2. XV – сярэдзіна XVII ст. / А. І. Лакотка [і інш.] ; навук. рэд. А. І. Лакотка. Мінск : Бел. навука, 2006. С. 103.

² Ткачоў М. А. Замкі і людзі. Мінск : Навука і тэхніка, 1991. С. 81.

На гарадскім вале размяшчаліся 12 бастыёнаў аднатыпнай пяцівугольнай формы. Выключэнне складалі чатырохвугольны замкавы, а таксама трохвугольны крайні паўночны паўбастыёны¹. Сёння нельга адназначна адказаць на пытанне пра тое, якой формы быў вуглавы паўднёвы бастыён. Па меркаванні Ю. В. Чантурыі, ён быў класічным пяцівугольным². Адной з крыніц, на падставе якой можна зрабіць такую выснову, з'яўляецца План Старога Быхава 1778 г. (мал. 8). Аднак гэты дакумент — схематычны і не зусім дакладна адлюстроўвае асаблівасці гарадской планіроўкі. Акрамя таго, на Панараме Старога Быхава, створанай у другой палове XVII ст., усе бастыёны, за выключэннем крайняга паўночна-ўсходняга, намаляваны пяцівугольнымі (мал. 4)³. На іншых планах Старога Быхава (напрыклад, на планах 1707 (мал. 9) і 1781 гг. (мал. 5)) вуглавое паўднёвае земляное ўмацаванне выступае ў форме паўбастыёна (мае трохвугольную форму). Пры гэтым на плане 1707 г. перад дадзеным бастыёнам намаляваны даволі магутны горнверк⁴. А на плане 1781 г. пасярэдзіне паўднёвага паўбастыёна можна разгледзець вузкі праезд ці яр, які дзеліць бастыён на дзве часткі.

Мал. 8. Фрагмент Плана Старога Быхава 1778 г.

¹ Чантурия Ю. В. Градостроительное искусство Беларуси второй половины XVI – первой половины XIX в.: средневековое наследие, ренессанс, барокко, классицизм. Минск, 2005. С. 119.

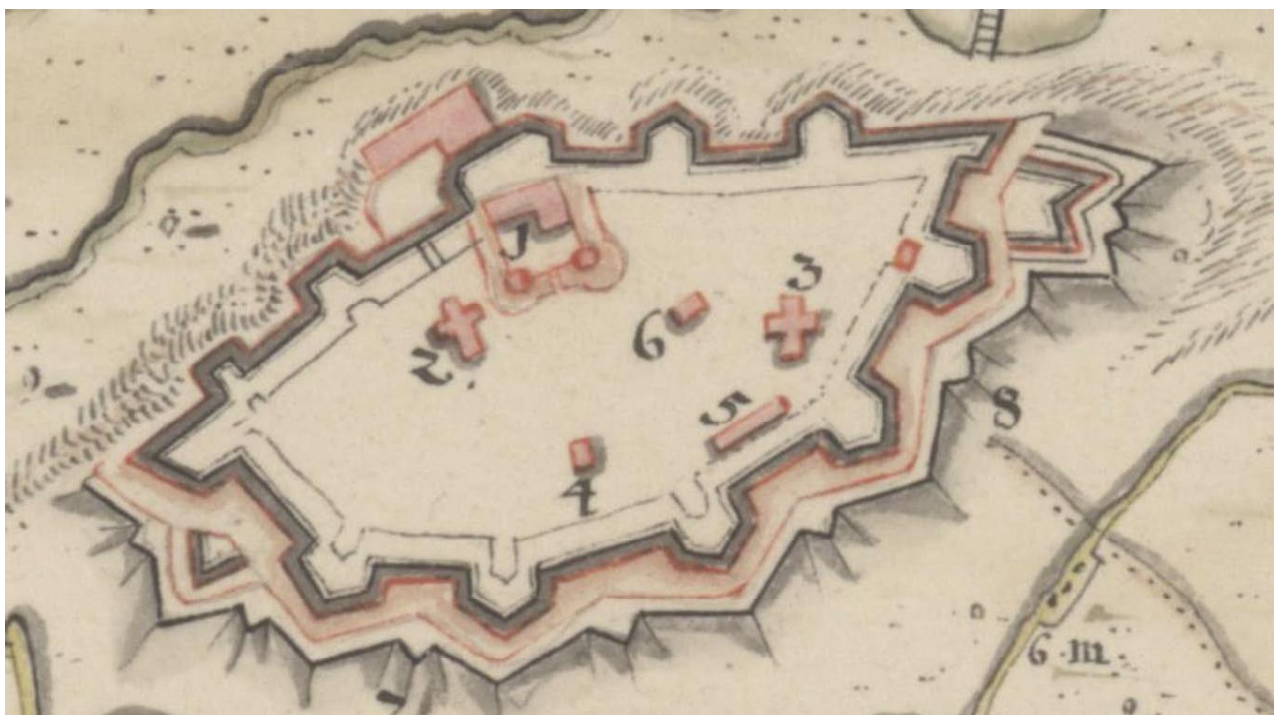
² Там жа.

³ Волкаў М. Панарама Старога Быхава другой паловы XVII ст. // Беларускі гістарычны часопіс. 2013. № 5. С. 16–24.

⁴ Горнверк (ням. *hornwerk* — літар. «рагавое ўмацаванне») — у бастыённай сістэме фартыфікацыі: знешняе дапаможнае ўмацаванне, якое служыла для ўзмацнення крапаснога фронта і складалася з бастыённага фронта з двума паўбастыёнамі, высунутага ў бок праціўніка перад галоўным валам крэпасці.

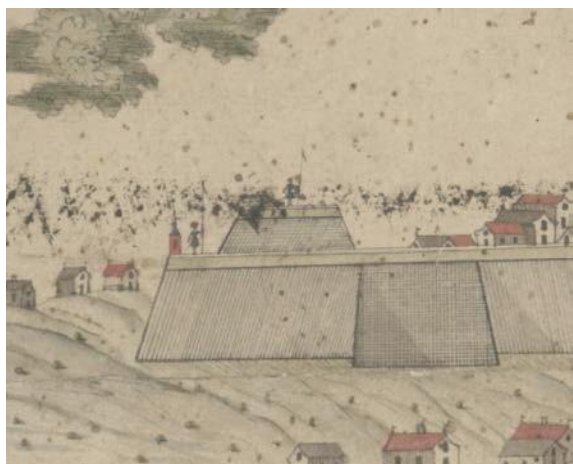
Пры гэтым крайні паўднёвы бастыён быў двух'ярусны, што пацвярджаецца названай Панарамай Старога Быхава, а таксама фотаздымкамі часоў Вялікай Айчыннай вайны (мал. 10).

Зыходзячы са сказанага, а таксама ўлічваючы той факт, што любыя прадыбастыённыя збудаванні канструктыўна будаваліся ніжэй бастыёнаў (у выпадку іх захопу абаронцы маглі бесперашкодна абстрэльна праціўніка), можна з вялікай доляй верагоднасці казаць пра тое, што вуглавое паўднёвае і вуглавое паўночнае земляныя ўмацаванні з'яўляліся паўбастыёнамі (прынамсі — першапачаткова). Дадзеная тэза ўскосна пацвярджаецца сучасным рэльефам надабалоннага плато з боку Дняпра. Адносна названага вышэй горнверка можна выказаць здагадку, што ён быў пабудаваны ў канцы XVII – пачатку XVIII ст., бо на Панараме Старога Быхава гэты элемент адсутнічае. Акрамя таго, на дадзенай выяве не намаляваны і рэвелін (мал. 11), размешчаны каля вуглавога паўночнага паўбастыёна і часткова захаваны да нашых дзён, а таксама адлюстраваны на планах 1707, 1778 і 1781 гг., што таксама сведчыць пра тое, што дадзены рэвелін мог быць пабудаваны ў перыяд часу з 1667 г. (канец вайны Рэчы Паспалітай з Рускім царствам) да 1702 г. (першая аблога Старога Быхава ў гады Паўночнай вайны).

Мал. 9. Фрагмент Плана аблогі Быхава рускім войскам у 1707 г.¹

¹ Sammlung von Festungsplänen. II. Planes von Italien, Ungarn, Pohlen und denen Nordischen Königreichen, 1732 (?) [Elektronische Ressource] // Deutsche Fotothek. URL: <http://www.deutschefotothek.de/documents/obj/70300002> (Referenzdatum: 21.07.2016).

а

б

Мал. 10. Крайні паўднёвы паўбастыён
 а — фрагмент Панарамы Старога Быхава другой паловы XVII ст.,
 б — фрагмент фотаздымка нямецкага салдата 1941 г.

Бастыёны служылі месцам для размяшчэння артылерыі і дазвалялі стварыць даволі вялікую шчыльнасць агню на тым участку абароны, які падвяргаўся нападу. Пры гэтым ядры праціўніка, якія траплялі ў вал, проста засядалі ў зямлі, не прычыняючы ніякай шкоды абаронцам. Вугал нахілу знешняга боку быхаўскіх валоў і бастыёнаў складаў каля 115 градусаў, што стварала істотныя цяжкасці для ворага, жадаючага падняцца на іх: пад такім вуглом падчас бою трэба было пераадолець не меней за 15 м. Прыкладна такі вугал нахілу захавалася ў наш час на земляным вале вуглавога паўночнага паўбастыёна на скрыжаванні вул. Валадарскага і зав. Куйбышаўскі спуск (мал. 12).

Мал. 11. Рэшткі равеліна каля вуглавога паўночнага паўбастыёна
 (фота Ю. Шкаплярова)

У літаратурных крыніцах адзначаецца, што ў 1707 г. найбольш зручныя для нападу месцы гарадскога вала ад падножжа да верхняй мяжы былі абкладзены вялікімі калодамі, у якія ўкручвалася шмат адмыслова зробленых нажоў¹. Вельмі верагодна, што дадзенае паляпшэнне бастыённай сістэмы існавала ўжо ў XVII ст.

Перад гарадскім валам змяшчаўся паўкруглы роў глыбінёй 7–8 м і шырынёй 50 м², абрысы якога з геаметрычнай дакладнасцю паўтаралі контуры бастыёнаў. Яго рэшткі і цяпер можна назіраць у цэнтры Быхава (мал. 12).

*Мал. 12. На дне крапаснога рова Старога Быхава
(фота Ю. Шкаплярова)*

Па меркаванні Ю. В. Чантурыі, роў з боку поймы наўрад ці напайняўся вадой, бо вышыня надабалоннага плато тут складае 18–20 м, а глыбіня рова ў 20 м малаверагодная ва ўмовах ландшафту і горадабудуўнічага маштабу Старога Быхава. У той жа час аўтар дапускае магчымасць частковага абваднення рова на ўчастку паміж Магілёўскай і Рагачоўскай (пазней — Навабыхаўскай) брамамі, масты да якіх і маглі выступаць у якасці плацін. Два ўчасткі рова ад мастоў да поймавай раўніны хутчэй за ўсё былі сухімі і мелі дно, якое паступова паніжаецца прыкладна на 10 м³.

Верагоднасць таго, што пункт гледжання Ю. В. Чантурыі адпавядае рэчаіснасці, даволі вялікая. Па-першае, на названай раней Панараме Старога Быхава, каля крайніх паўднёвага і паўночнага паўбастыёнаў якіх-небудзь плацін ці іншых гідратэхнічных збудаванняў не намалювана. Па-другое, фрагмент гарадскога рова, які захаваўся да цяперашняга часу каля Быхаўскага раённага цэнтры культуры, да канца

¹ Ткачоў М. А. Замкі і людзі. Мінск, 1991. С. 87.

² Там жа. С. 81.

³ Чантурия Ю. В. Градостроительное искусство Беларуси второй половины XVI – первой половины XIX в.: средневековое наследие, ренессанс, барокко, классицизм. Минск, 2005. С. 120.

XX ст. быў запоўнены вадой (мал. 13). Пры гэтым вадой да самага берага ён быў запоўнены і раней, што пацвярджаецца фотаздымкамі гадоў Вялікай Айчыннай вайны (мал. 14). На мяжы 80–90-х гг. мінулага стагоддзя падчас работ па ачыстцы дна гэтага вадаёма было выяўлена, што пад глейкімі адкладамі і глебай яно раўнамерна пакрыта слоём гліны, пад якім знаходзіліся снапы лёну, а пад імі — зноў слой гліны. Падчас ачышчальных работ гэтаму факту ніхто значэння не надаў, і лён быў выдалены цяжкай тэхнікай. Пасля гэтага ўчастак рова больш за 30 гадоў вадой так і не напоўніўся. У сваю чаргу часткова засыпаны ўчастак рова ад вул. Леніна да вул. Савецкай абводнены і да сённяшняга дня. Акрамя таго, у інвентары Старабыхаўскага замка за 1692 г. згадваецца такая павіннасць быхаўскіх валашчан, як засыпанне рова сенам (дадатак 2). Неабходна адзначыць, што сыпаць сена ў роў не мела сэнсу, у сувязі з чым хутчэй за ўсё гаворка тут ідзе пра засыпанне дна і сцен абарончага рова слоём лёну, які там і знайшлі ў XX ст. Прымаючы да ўвагі сказанае, а таксама ўлічваючы наяўнасць у лёну водаўстойлівых якасцей, можна даволі ўпэўнена казаць пра тое, што гарадскі роў на ўчастку паміж Магілёўскай і Рагачоўскай брамамі запайняўся вадой.

*Мал. 13. Гарадскі роў, запоўнены вадой (фота нямецкага салдата).
Стары Быхаў, лета 1941 г.*

Мал. 14. Гарадскі роў, запоўнены вадой (фота сярэдзіны 1980-х гг.)

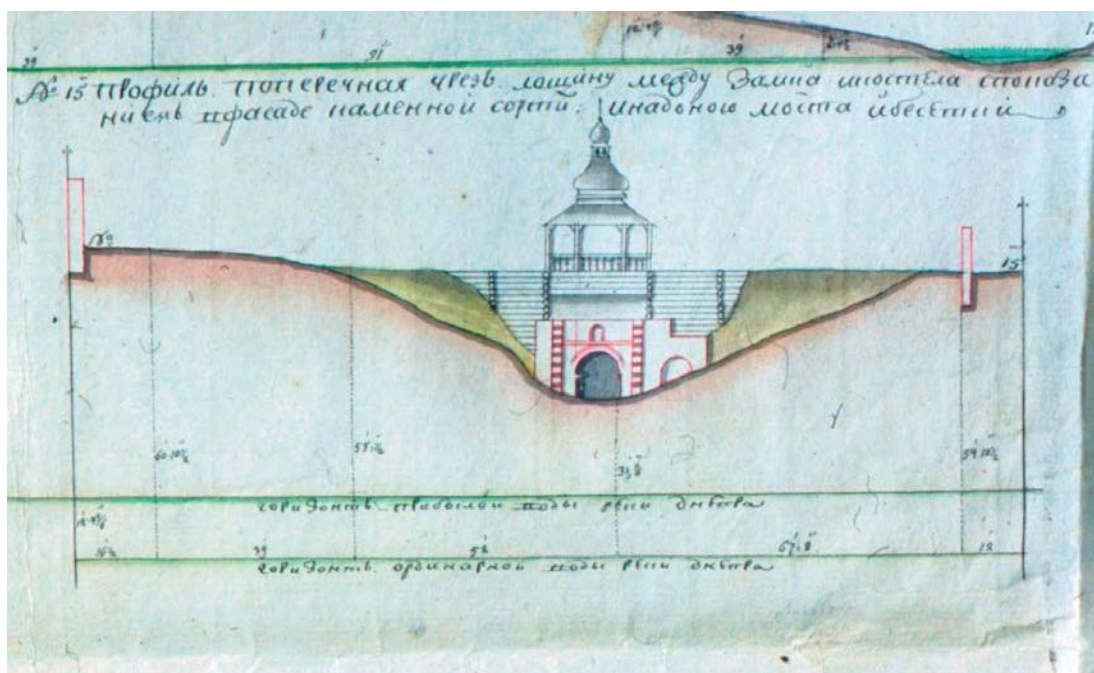
Апроч названых Магілёўскай і Рагачоўскай, мелася ў Старым Быхаве і трэцяя брама — Падольная (Дольная, Дняпроўская), праз якую ажыццяўляўся выхад да Дняпра, а пры неабходнасці гэта брама, прыкрытая з двух бакоў замкам і каталіцкім манастыром, дазваляла аказваць знешнюю дапамогу блакіраным у замку войскам¹. Быхаўскія брамы ў XVII ст. былі цаглянымі неатынкаванымі і размяшчаліся ў тоўшчы вала. Пра знешні выгляд брам можна меркаваць у асноўным зыходзячы з захаваных планаў Старога Быхава канца XVIII ст. і названай раней Панарамы Старога Быхава.

Дольная брама адрознівалася ад Магілёўскай і Рагачоўскай. Гэта быў аднапавярховы будынак, які цалкам размяшчаўся ў абарончым вале (мал. 15, 16). Сучасным аналагам Дольной брамы з'яўляецца ўязная брама г. Буртанж у Галандыі.

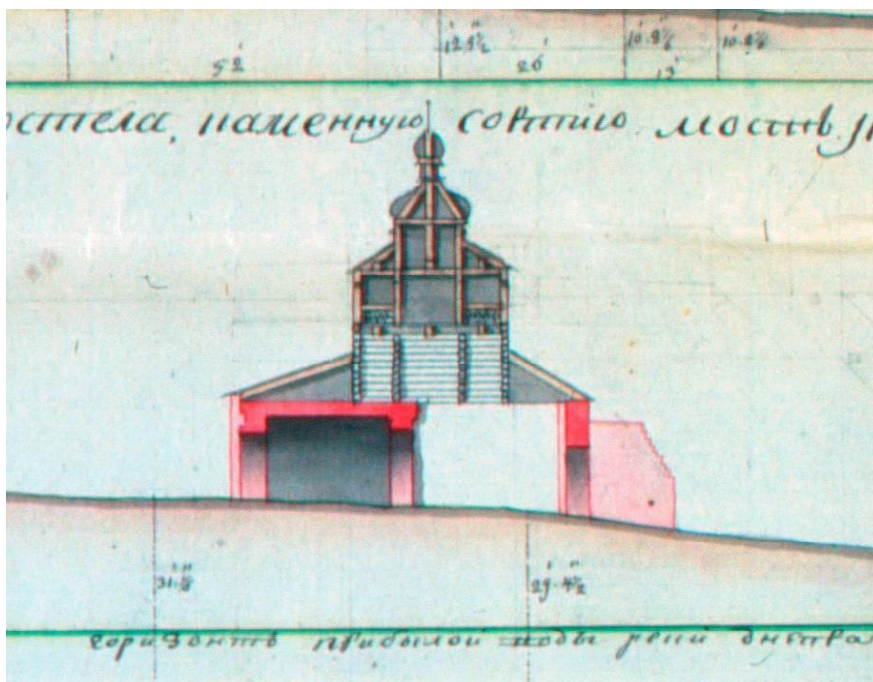
У сваю чаргу, у адпаведнасці з выявай на Панараме Старога Быхава, Магілёўская і Рагачоўская брамы былі двух'яруснымі з плоскім дахам і ўзвышаліся над абарончым валам (мал. 17). Атыкі абедзвюх брам у XVII ст. былі ўвянчаныя «каронай» — дэкаратыўнымі зубцамі, якія наўрад ці насілі абарончы характар. Пра шмат'ярусную канструкцыю брам сведчаць і гістарычныя крыніцы. Так, у 1714 г., калі рускім салдатам прыйшоў загад пакінуць захоплены горад, «Масква ў брамах быхаўскіх мураваных вярхі поўнасю паразбірала, а пад вывады, якія былі наймацнейшымі, выкапаўшы рвы, бочкі з порахам паставіўшы,

¹ Слюнькова И. Н. Архитектура городов Верхнего Приднепровья XVII – середины XIX в. Минск : Наука и техника, 1992. С. 42.

паўзрывалі...»¹. У 1780 г. пры апісанні Старога Быхава згадваюцца ўжо адноўленыя над двума варотамі «...дзве каменныя моцныя вежы»².

Мал. 15. Выява Дольной брамы на плане
«Профілі і фасады горада Старога Быхава 1781 г.»³

Мал. 16. Выява Дольной брамы на плане
«Профілі і фасады горада Старога Быхава 1781 г.»⁴

¹ Ткачоў М. А. Замкі і людзі. Мінск, 1991. С. 88.

² Топографические примечания на знатнейшие места путешествия Ее Императорского Величества в Белорусские наместничества. СПб. : Импер. Акад. Наук, 1780. С. 85.

³ РДВГА (Расійскі дзяржаўны ваенна-гістарычны архіў). Ф. 349. Воп. 5. С. 216. Арк. 3–4.

⁴ Там жа. Ф. 349. Воп. 5. С. 216. Арк. 3–4.

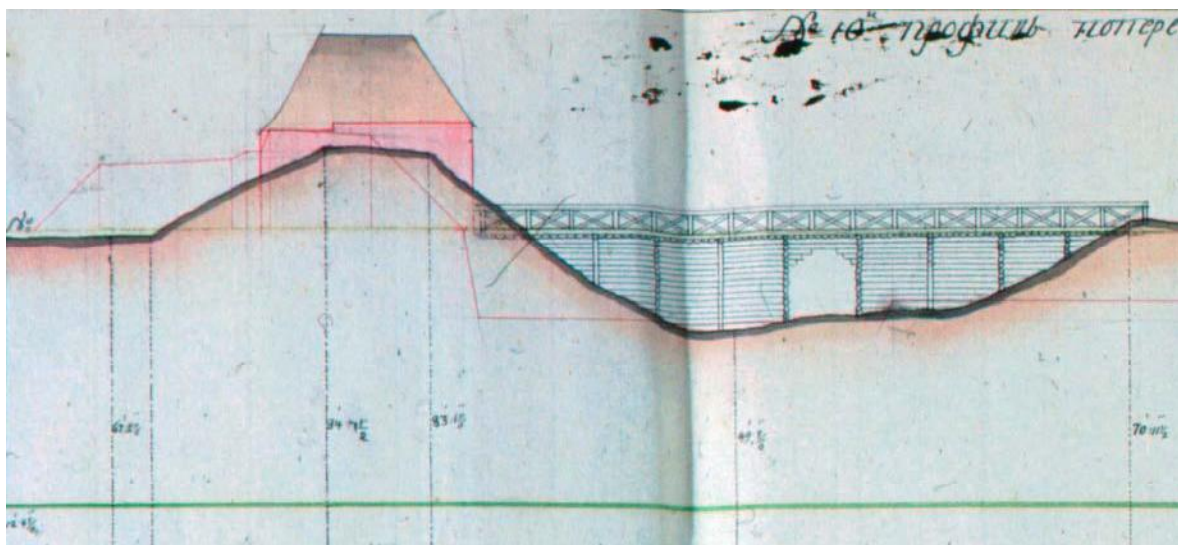
*Мал. 17. Выява Магілёўскай брамы на Панараме
Старога Быхава другой паловы XVII ст.*

Па меркаванні Ю. В. Чантурыі, кожная з гэтых брам мела побач з канструкцыяй праезду высокую шмат'ярусную абарончую вежу з шатровым завяршэннем. Аналагам такіх пабудоў, агульным па часе і тыпе, аўтар называе Замкавую гарадскую браму г. Нясвіжа, побач з якой у XVII ст. таксама размяшчалася падобная вежа. Падставай для такой высновы, на думку аўтара, з'яўляецца План Старога Быхава 1781 г., на якім Рагачоўская і Магілёўская брамы намаляваны ў выглядзе каменных тунэляў з прамавугольнымі прыбудовамі з боку на вале, якія, магчыма, і з'яўляліся абарончымі вежамі (гл. мал. 5)¹.

Аднак на Панараме Старога Быхава побач з брамамі якія-небудзь дадатковыя вежы адсутнічаюць (мал. 4). Акрамя таго, на плане горада, складзеным паміж 1778 і 1880 гг., асновы брам прадстаўлены ў выглядзе правільных прамавугольнікаў, а на плане «Профили и фасады города Старога Быхова 1781 г.» Магілёўская брама схематычна зафіксавана як аднапавярховы будынак з чатырохсхільным дахам без якіх-небудзь прыбудоў (мал. 18). Такім чынам, як у XVII, так і ў XVIII ст. названыя старабыхаўскія брамы не мелі ў сваёй канструкцыі дадатковых абарончых веж.

¹ Чантурия Ю. В. Градостроительное искусство Беларуси второй половины XVI – первой половины XIX в.: средневековое наследие, ренессанс, барокко, классицизм. Минск, 2005. С. 120.

Усе брамы Старога Быхава стаялі на сваіх месцах яшчэ ў другой палове XIX ст.¹, пасля чаго былі разабраны на цэглу мясцовымі жыхарамі.

Мал. 18. Выява Магілёўскай брамы на плане
«Профілі і фасады горада Старога Быхава 1781 г.»²

У наш час абарончыя валы на ўсёй іх працягласці фактычна цалкам разбураны. Захаваліся толькі рэшткі двух паўночна-заходніх (у раёне Пеўчага поля) і двух паўднёва-заходніх бастыёнаў (на супраць будынка раённага суда). Нядрэнна захаваўся вуглавы паўночны паўбастыён (мал. 19).

Мал. 19. Вуглавы паўночны паўбастыён гарадскіх умацаванняў
Старога Быхава (фота Ю. Шкаплярова)

¹ Без-Корнилович М. О. Исторические сведения о примечательнейших местах в Белоруссии, с присовокуплением и других сведений, к ней же относящимся / подгот. изд. В. Н. Татур. Репринт. изд. Минск : Алфавит, 1995. С. 204 ; Живописная Россия / под общ. ред. П. П. Семенова. Репринт. воспроизведение изд. 1882 г., 2-е изд. Минск : Беларус. энцыкл., 1994. С. 88.

² РДВГА (Расійскі дзяржаўны ваенна-гістарычны архіў). Ф. 349. Воп. 5. С. 216. Арк. 2.

Унутрыгарадская планіроўка Старога Быхава ў XVII ст. адпавядала асноўным правілам фартыфікацыі і прадугледжвала вядзенне вулічных баёў¹. Захаваныя планы горада канца XVIII ст. сведчаць пра тое, што паміж замкам і цэнтральным заходнім бастыёнам знаходзілася велізарная плошча шырынёй каля 80 м, якая прызначалася для размяшчэння войскаў. На гэтай тэрыторыі сёння знаходзяцца рэдакцыя газеты, Кастрычніцкая плошча і брацкая магіла. Перад цэнтральным бастыёнам (на мяжы Кастрычніцкай плошчы і вул. Леніна) стаяў будынак уніяцкай царквы, які мог выкарыстоўвацца ў якасці вузла абароны пры пранікненні праціўніка на бастыён. Злева і справа ад плошчы знаходзіліся жылыя кварталы, якія ўтваралі вулічную сетку прамавугольнай формы, што адпавядала ўпарадкаванню гарадоў-крэпасцей эпохі Адраджэння. Вуліцы былі даволі шырокімі і забяспечвалі хуткае перамяшчэнне салдат з аднаго канца горада ў другі. Так, шырыня галоўнай вуліцы складала каля 10 м, астатнія былі вузейшымі — да 4 м² (мал. 20). Як мінімум галоўныя вуліцы горада ў сярэдзіне XVII ст. былі ўладкаваныя драўлянымі маставымі. Гэты факт пацверджаны падчас археалагічных раскопак. У прыватнасці, у 1989 г. у паўночнай частцы горада (у межах бастыённых умацаванняў) на глыбіні 0,7 м была выяўлена маставая названага гістарычнага перыяду з бярэнаў шырынёй 4,5 м³.

Забудова Старога Быхава таго часу была шчыльнай і пераважна драўлянай, пра што сведчаць гістарычныя крыніцы. У прыватнасці, І. Залатарэнка пры аблозе горада ў 1654 г. паведамляў цару Аляксею Міхайлавічу: «...город деревянный и зело дома большие и частые»⁴. Выключэнне складалі каменныя будынкi замка, згаданых брам і сiнагогi. Матэрыял, выкарыстаны для пабудовы гэтых аб'ектаў, не выклiкае сумнення. У той жа час, прымаючы да ўвагi выяву названай раней Панарамы Старога Быхава, можна са значнай доляй упэўненасцi гаварыць аб тым, што ў горадзе каменнымі былі праваслаўная і ўніяцкая цэрквы, каталiцкi касцёл і будынак манастыра. Такую выснову можна зрабiць зыходзячы з аналізу выкарыстання аўтарам Панарамы Старога Быхава колераў падчас малявання розных будынкаў: неатынкаваныя будынкi (замак, брамы, манастыр

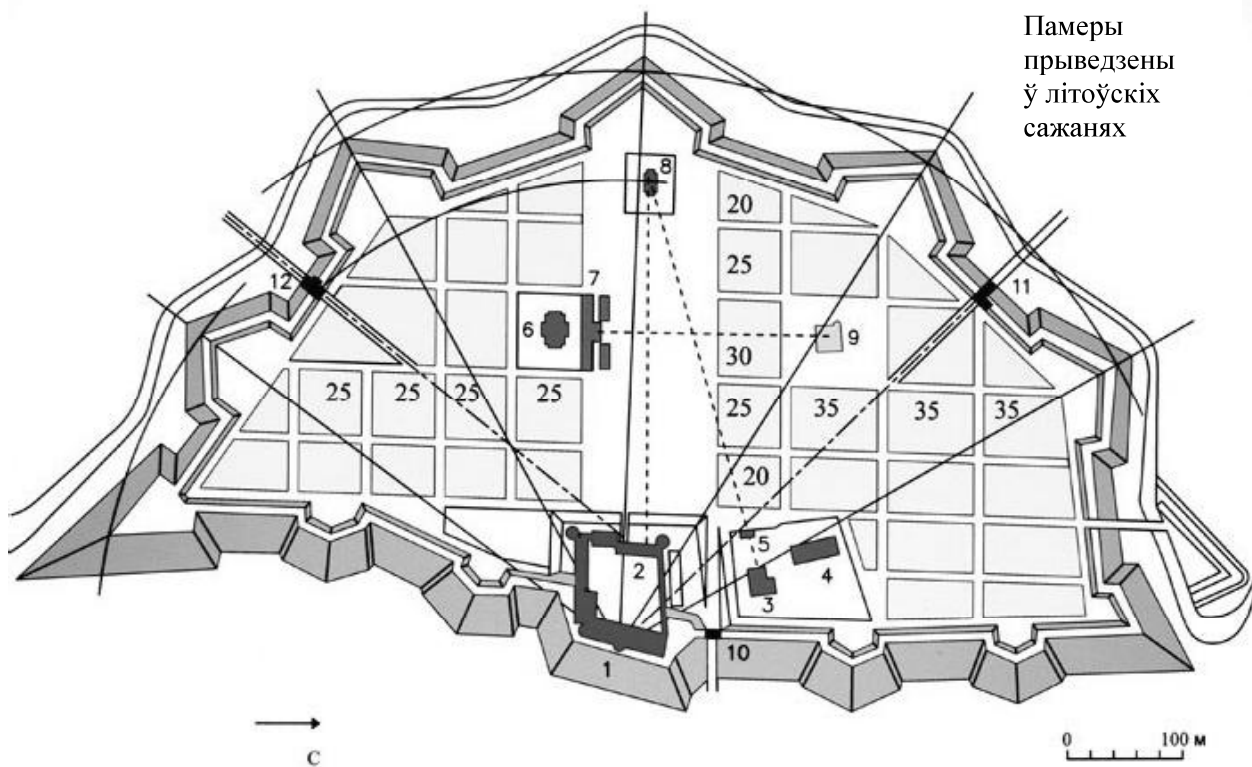
¹ Грицкевич А. П. Частновладельческие города Белоруссии в XVI–XVIII вв. (социально-экономическое исследование истории городов). Минск, 1975. С. 206.

² Егоров Ю. А. Градостроительство Белоруссии. М. : Гос. изд-во лит. по стр-ву и архитектуре. 1954. С. 94.

³ Ляўкова Т. І., Сiнчук І. І. Быхаў // Археалогiя і нумiзматыка Беларусi: Энцыклапедыя / Беларус. энцыкл. ; рэдкал.: В. В. Гетаў [i iнш.]. Мiнск : БелЭн, 1993. С. 107.

⁴ Акты Московского государства, изданные Императорскою Академиею наук. Т. 2 : Разрядный приказ. Московский стол. 1635–1659 / под ред. Н. А. Попова. СПб. 1894. С. 385.

і некаторыя камяніцы) маюць чырвона-белы колер (чырвоная цэгла на белым фоне), атынкаваныя (сінагога, касцёл, праваслаўная і ўніяцкая цэрквы) — шэры колер. Аўтар таксама адзначыў будынкі з драўляным каркасам (дзяганальныя лініі на шэрым фоне) — званіцы касцёла, праваслаўнай і ўніяцкай цэркваў (гл. мал. 4)¹.

Мал. 20. Горад-крэпасць Стары Быхаў у пачатку XVII ст.

Рэканструкцыя Ю. В. Чантурыі²

План: 1 — галоўная вежа замка, 2 — працяжная вежа замка, 3 — касцёл Св. Казіміра, 4 — жылы будынак, 5 — брама, 6 — праваслаўная царква, 7 — гандлёвыя рады, 8 — уніяцкая царква, 9 — сінагога, 10 — Падольная (Дольная) брама, 11 — Магілёўская брама, 12 — Рагачоўская брама

Цікава, што да цяперашняга часу агульнапрынятым з’яўлялася меркаванне пра тое, што ўсе гарадскія цэрквы, касцёл і манастыр³ у XVII ст. былі драўлянымі. Але ж, улічваючы згаданы вышэй аналіз Панарамы

¹ Волкаў М. Панарама Старога Быхава другой паловы XVII ст. // Беларускі гістарычны часопіс. 2013. № 5. С. 19.

² Чантурия Ю. В. Градостроительное искусство Беларуси второй половины XVI — первой половины XIX в.: средневековое наследие, ренессанс, барокко, классицизм. Минск, 2005. С. 123.

³ Кулагін А. М. Каталіцкія храмы Беларусі. Мінск : Беларус. Энцыкл. імя П. Броўкі, 2008. С. 395 ; *Опись Старо-Быховскому приходскому костелу и плербани, преобразенным из помонастырских ксендзов-каноников регулярных, а также имуществу оных принадлежащему* // Беларускі дзяржаўны архіў-музей літаратуры і мастацтва. Ф. 149. Воп. 3. Спр. 189. Арк. 15.

Старога Быхава, сёння ёсць падставы сцвярджаць, што як мінімум будынкі касцёла і манастыра ў сярэдзіне XVII ст. былі цаглянымі. Таксама трэба адзначыць, што мураваны касцёл узгадваецца і ў пісьмовых крыніцах сярэдзіны XVII ст.: у 1660 г. пасля захопу арміяй Маскоўскай дзяржавы Старога Быхова цар Аляксей Міхайлавіч загадаў: «В Старом Быхове в каменном костеле (курсіў наш. — Ю. Ш.) быть соборной церкви Рождества Господа Бога и Спаса нашего Иисуса Христа»¹. Акрамя таго, усе названыя аб'екты можна знайсці на планах Старога Быхова 1707 г. (мал. 9) і 1781 г. (мал. 5), дзе іх колер, як і колер замка, сінагогі і гарадскіх брам, адрозніваецца ад колеру іншых пабудов.

Падчас напісання дадзенай працы намі быў знойдзены «План Старога Быхова, межавання 1783–1785 гг.»². Згодна з планам (мал. 21) і тлумачэннем да яго, каменнымі ў горадзе былі: 1) замак; 2) кляштар і касцёл; 3) яўрэйская школа; 4) брамы («ворота»); 5) дом пусты, трухлявы, які раней быў поштай, а зараз кватэра для гараднічага; 6) дамы яўрэйскія. Будынак пад нумарам пяць у гэтым спісе па сваім месцы знаходжання (недалёка ад паўднёва-ўсходняй замкавай вежы) супадае з каменным будынкам мураванай уніяцкай царквы на плане 1707 г. і з каменным будынкам на плане 1781 г. Абзначэнне на плане 1783–1785 гг. гэтага збудавання як «дом пусты, трухлявы, які раней быў поштай, а зараз кватэра для гараднічага» можна тлумачыць тым, што пасля далучэння Старога Быхова да Расійскай імперыі

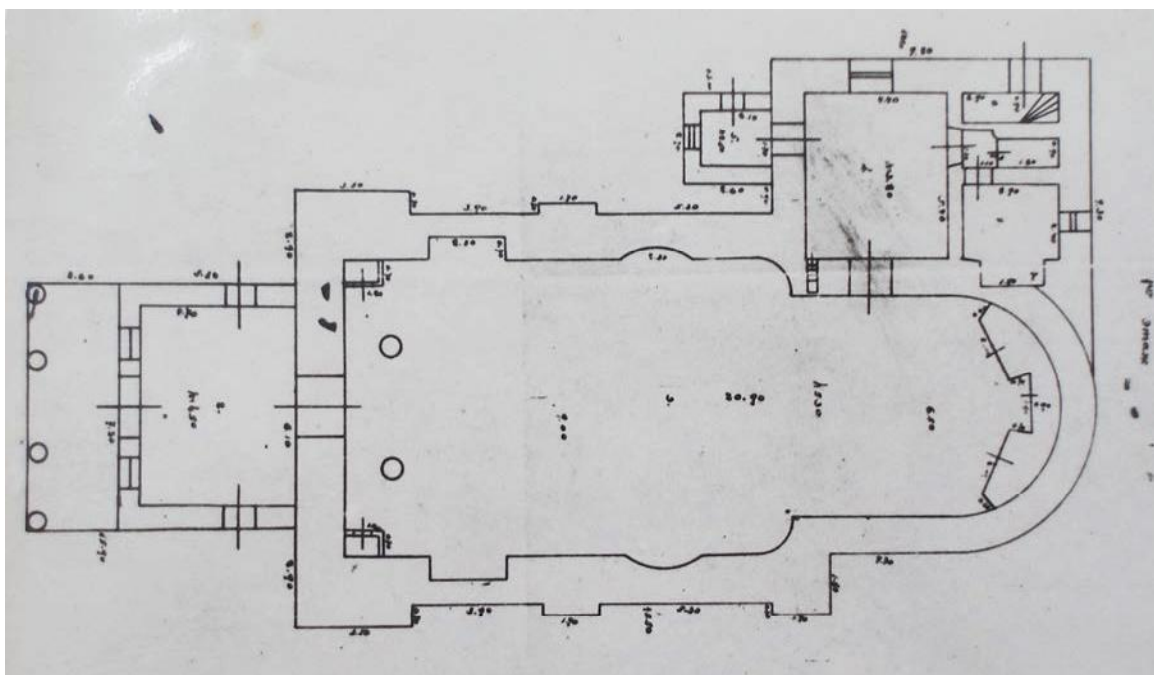
Мал. 21. Фрагмент «Плана Старога Быхова межавання 1783–1785 гг.»

¹ Акты Московского государства, изданные Императорскою Академиею наук. Т. 3 : Разрядный приказ. Московский стол. 1660–1664 / под ред. Д. Я. Самоквасова. СПб. 1901. С. 54–55.

² РДАСА (Расійскі дзяржаўны архіў старажытных актаў). Ф. 1356. Воп. 1. Спр. 2181.

ўніяцкая царква была, хутчэй за ўсё, закрыта, а яе будынак перададзены мясцовым уладам.

Усё гэта дазваляе сцвярджаць, што ўніяцкая царква, касцёл і манастыр у XVII ст. былі мураванымі. Адносна праваслаўнай царквы такі вывад адназначна зрабіць нельга, бо на ўсіх планах (акрамя плана 1707 г.) яна адзначана як драўляная. Аднак аўтар Панарамы Старога Быхава мог намалюваць яе як каменную, каб надаць сваёй працы ці адлюстраванаму на ёй гораду значнасці і прыгажосці. Сказанае выклікае асаблівую цікавасць у сувязі з тым, што захаваны да нашых дзён будынак манастыра (сёння ў ім размяшчаецца лягас), які лічыцца помнікам архітэктуры XVIII ст., хутчэй за ўсё быў пабудаваны на сто гадоў раней і першапачаткова выглядаў так, якім яго ўбачыў аўтар Панарамы Старога Быхава. У сваю чаргу, касцёл у XVII ст., верагодна, не быў драўляным, а толькі перабудоўваўся (мал. 22), і таксама асноўную сваю архітэктурную кампазіцыю захаваў да 60-х гг. XX ст., калі быў зруйнаваны.

Мал. 22. План касцёла ордэна кармелітаў 1756–1761 гг. у Быхаве¹

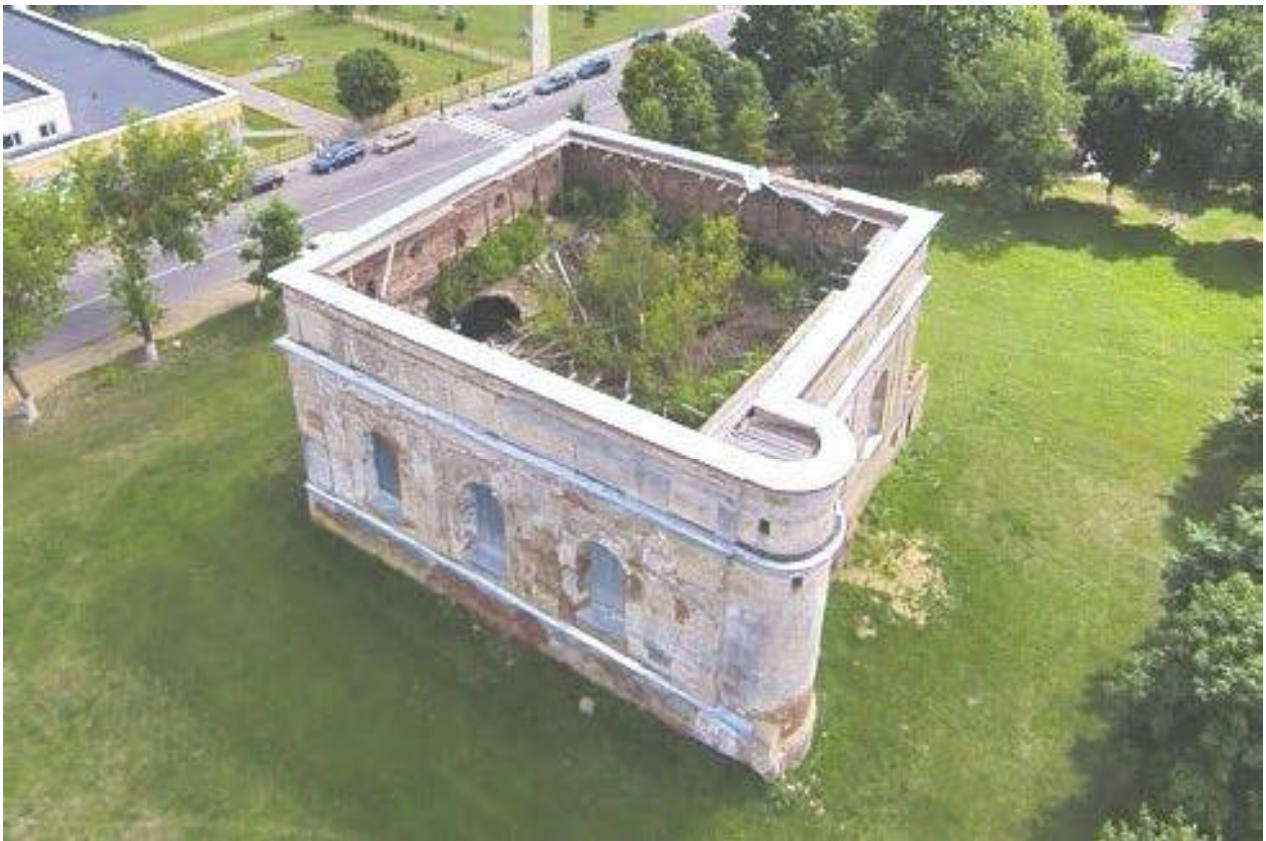
Што да сінагогі, то час яе пабудовы можна ўстанавіць даволі дакладна. Вядома, што ў 1648 г. уладальнік горада Казімір Леў Сапега выдаў быхаўскім яўрэям прывілей на будаўніцтва каменнай сінагогі. Пры гэтым у прывілеі асабліва адзначалася, што сінагога не павінна быць вышэй за астатнія будынкi². Існуе меркаванне, праўда не падтрыманае

¹ БДАМЛМ (Бел. дзярж. архіў-музей літаратуры і мастацтва). Ф. 149. Воп. 3. Спр. 326.

² Волкаў М. Панарама Старога Быхава другой паловы XVII ст. // Беларускі гістарычны часопіс. 2013. № 5. С. 20.

крыніцамі, што прычынай, якая прымусіла магната даць такі дазвол, была яго запазычанасць мясцовым яўрэям¹. Магчыма, яшчэ адным фактарам было жаданне К. Л. Сапегі палепшыць абарончыя магчымасці горада: дадатковы каменны будынак, тым больш размешчаны каля ўязной брамы, істотна павялічваў шанцы абаронцаў горада. Аднак яўрэйская абшчына па максімуме выкарыстала запазычанасць магната перад ёй і не выканала ўмовы К. Л. Сапегі пра вышыню будынка.

Адносна часу заканчэння будаўніцтва можна з вялікай доляй верагоднасці казаць, што сінагога была пабудавана не пазней 1654 г. Дадзены тэзіс абгрунтаваецца тым, што з 1654 па 1667 г., падчас вайны Рэчы Паспалітай з Рускім царствам, правядзенне якіх-небудзь будаўнічых работ у горадзе было немагчыма. Пасля вайны будаўніцтва падобных аб'ектаў таксама было малаверагодным, таму што Стары Быхаў у выніку разбурэнняў і панесеных страт заняпаў².

*Мал. 23. Быхаўская сінагога. На ўнутраным баку атыка бачныя закладзеныя цэглай байніцы XVII ст.
(фота з сайта holiday.by)*

¹ ДАМВ (Дзяржаўны архіў Магілёўскай вобласці). Ф. 1244. Воп. 3. Спр. 12. Арк. 2.

² Волкаў М. Панарама Старога Быхава другой паловы XVII ст. // Беларускі гістарычны часопіс. 2013. № 5. С. 20.

а

б

Мал. 24. Быхаўская синагога

а — фрагмент Панарамы Старога Быхава другой паловы XVII ст.,

б — фотаздымак пачатку XX ст.

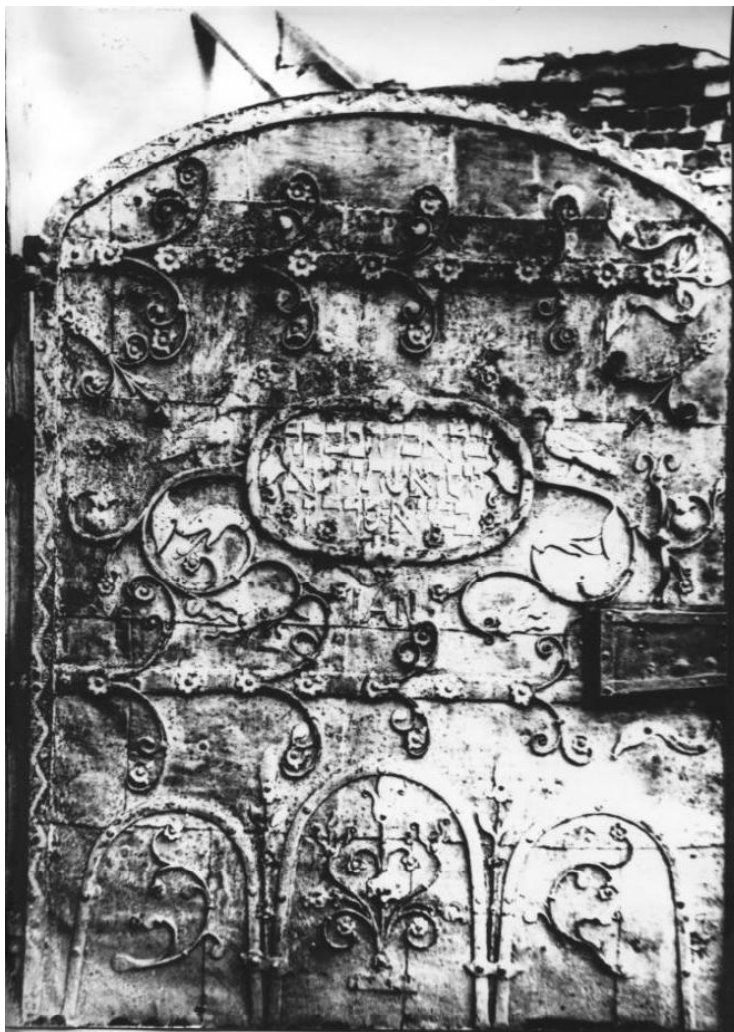
Знешні выгляд і ўнутранае ўбранне синагогі вызначыліся будаўнічай модай свайго часу. У канцы XVI ст. на змену храмам з двухнефнай залай, двума слупамі пасярэдзіне для бімы і шасцю скляпеністымі падлогамі прыходзіць дзевяціпольная синагога. Яна асноўвалася на рэгулярным квадратным плане мужчынскай залы, у сярэдзіне якой узвышаліся чатыры слупы, якія падтрымлівалі скляпененні. Слупы дзялілі прастору на дзевяць палёў. Адпаведна сцены залы ўмоўна падзяляліся на тры часткі кожная. У кожнай з частак знаходзіліся высокія вокны (па тры ў кожным фасадзе), за выключэннем усходняга, дзе над алтаром, як правіла, знаходзілася круглае акно¹.

У пачатку XVII ст. узнікаюць дзве разнавіднасці дзевяціпольных синагог, якія адрозніваліся адна ад адной канструкцыяй бімы. У першым выпадку біма мела выгляд чатырох слупоў, якія стаяць асобна адзін ад аднаго. У другім — чатыры слупы злучаліся ўверсе ў падабенства лага, ствараючы паміж слупамі купал з аконнымі праёмамі. Дзевяціпольныя храмы, якія належаць да другога варыянта, амаль адначасова з'явіліся ў Пінску (1640 г.), Слоніме (1642 г.), Наваградку (1648 г.) і Старым Быхаве². Аналагічныя синагогі былі распаўсюджаны і на Валыні.

¹ Материалы предварительных научно-исследовательских и проектных работ по реставрации памятника архитектуры XVII в. большой синагоги в Быхове. Минск : Белорусский реставрационно-проектный институт, 1991. С. 22.

² Там жа.

Лаканічны і строгі знешні выгляд старабыхаўскай сінагогі сведчыць пра яе абарончы характар: таўшчыня сцен складае 1,75 м, з паўночна-заходняга вугла да квадратнага збудавання прылягае круглая вежа. Характэрным элементам гэтай сінагогі з'яўляецца атыкавы ярус (высокі надкарнізны парапет). У сценах атыка раней размяшчаліся байніцы. На рэштках унутраных сцен атыка і сёння добра бачныя замураваныя праёмы круглай і вузкай прамавугольнай формы (мал. 23). Дах сінагогі ў XVII ст. быў плоскі, увянчаны, як і дахі ўязных брам, дэкаратыўнымі зубцамі («каронай») (мал. 24).

*Мал. 25. Жалезныя дзверы
Быхаўскай сінагогі*

Такая форма пакрыцця была абрана не выпадкова. У адрозненне ад двухсхільнага даху, яна дазваляла не памяншаць вышыні інтэр'ера храма з улікам забароны ўлад на будаўніцтва сінагогі вышэй за астатнія гарадскія будынкі. З гэтай жа мэтай у сінагогах таго часу падлогу часта паніжалі на некалькі дзясяткаў прыступак. Такі падыход назіраецца і ў старабыхаўскай сінагозе¹. Уваход у храм зачыняўся цяжкімі жалезнымі каванымі дзвярамі з дэкаратыўным малюнкам (мал. 25). Па сведчанні мясцовых жыхароў, дзверы яшчэ былі на сваім месцы ў 60-я гг. XX ст. Тоўстыя сцены, жалезныя дзверы і байніцы дазвалялі быхаўцам не толькі хавацца ў сінагозе пры прарыве праціўніка ў горад, але і прастрэльваць частку абарончага вала.

¹ Материалы предварительных научно-исследовательских и проектных работ по реставрации памятника архитектуры XVII в. большой синагоги в Быхове. Минск, 1991. С. 24.

Мал. 26. Фрагменты керамічных зялёнапаліўных кафляў першай паловы XVII ст. са Старыхаўскай сінагогі, выяўленых падчас раскопак у 1988–1989 гг.¹

У адрозненне ад знешняга аскетычнага, унутраны выгляд сінагогі быў багаты на дэкаратыўнае ўбранне інтэр'ераў, аздобленых керамічнымі кафлямі (мал. 26)², ляпнінай (мал. 27) і роспісам. Пры гэтым шырока выкарыстоўваліся постаці міфічных жывёл, раслінны і геаметрычны арнамент, карціны на рэлігійныя тэмы. Манера выканання вытрымлівалася ў духу ўсходніх і эліністычных традыцый з улікам рэнесансных і барочных тэндэнцый³. Ляпніна і роспіс захоўваліся яшчэ ў 30-я гг. XX ст., што пацвярджаецца фотаздымкамі М. С. Кацэра (мал. 27а)⁴, пасля чаго з прычыны розных акалічнасцей унутранае ўбранне храма было згублена.

Але ўсё ж сэрцам горада быў, безумоўна, замак. Ён з'яўляўся важнай часткай знешніх усходніх умацаванняў і адначасова — унутранай цытадэллю⁵. Будынак замка быў адзелены ад горада П-вобразным ровам

¹ Раханский И. Е., Синчук И. И. Поливы керамических изделий XVII – нач. XVIII в. из г. Быхова (Беларусь) // Вестн. Псков. гос. ун-та. Сер. Социально-гуманитарные науки. 2013. Вып. 2. С. 220–223.

² Там жа. С. 222.

³ Материалы предварительных научно-исследовательских и проектных работ по реставрации памятника архитектуры XVII в. большой синагоги в Быкове. Минск, 1991. С. 25.

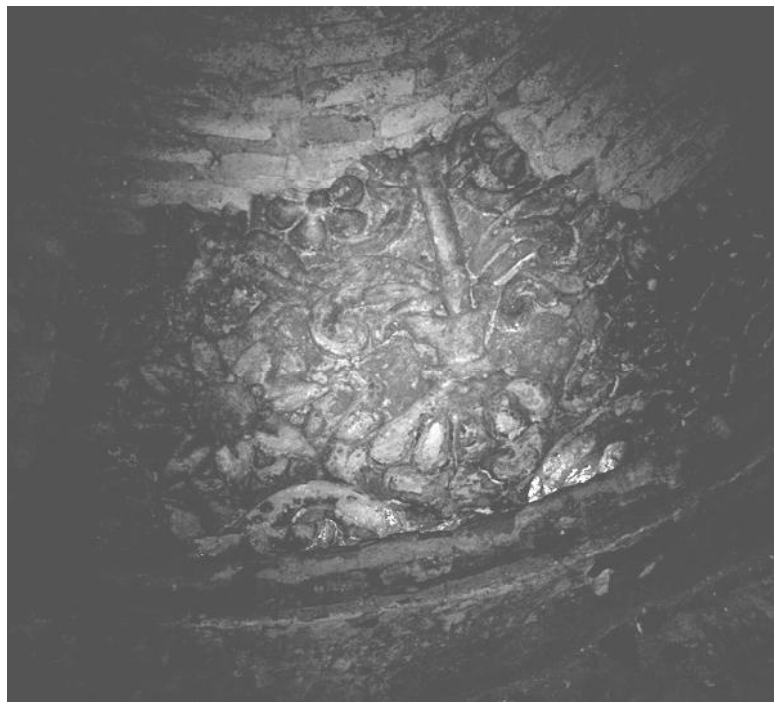
⁴ БДАМЛМ (Бел. дзярж. архіў-музей літаратуры і мастацтва). Ф. 149. Воп. 3. Спр. 323.

⁵ З такім меркаваннем не згодны М. Волкаў, які лічыць, што роў вакол замка, пад'ёмны мост, падаючыя краты, або герса ў браме, а таксама дзве знешнія вежы хутчэй павінны былі ствараць уражанне абарончага аб'екта. Такі падыход быў тыповым для архітэктуры рэзідэнцый XVII ст. Абарончыя элементы ў той час ужо ў значнай ступені страцілі свае першасныя функцыі і пераўтварыліся ў сімвалы, з дапамогай якіх падкрэслівалася дыстанцыя паміж мяшчанамі і ўласнікам горада. Старыхаўскі графскі палац, на думку гэтага даследчыка, пастаўлены на беразе Дняпра, павінен быў аказваць уражанне на вандроўнікаў, што праплывалі па рацэ, сімвалізаваць веліч і магутнасць роду Сапегаў (падрабязней гл.: Волкаў М. Панарама Старога Быхова другой паловы XVII ст. // Беларускі гістарычны часопіс. 2013. № 5. С. 16–24.)

шырынёй 22–27 м і земляным валам з бастыёнамі¹. На поўдзень ад рова, відавочна, знаходзіўся фруктовы сад².

а

б

Мал. 27. Ляпіна Быхаўскай сінагогі

а — 30-я гг. XX ст., б — наш час

З канца XVII да сярэдзіны XIX ст. замак уяўляў сабой утвораны трыма карпусамі і сцяной чатырохвугольнік з унутраным дваром, умацаваны шасці- і васьміграннымі вежамі, пры гэтым таўшчыня сцен апошніх складала каля 1 м.

Першы ярус кожнай васьміграннай вежы меў сем байніц вышынёй 70 см, перакрытых паўкруглай аркай шырынёй 73 см. На другім ярусе размяшчаліся восем байніц³. Абедзве вежы ў наш час часткова адрэстаўраваны.

У замак можна было патрапіць праз мост, які вёў да ўязной брамы, змешчанай паміж васьміграннымі вежамі. На думку М. А. Ткачова, мост быў пад'ёмным. Пры гэтым, зыходзячы з тэксту, можна зрабіць выснову, што аўтар спасылаецца на інвентар замка за 1692 г.⁴. Аднак у згаданым інвентары пра пад'ёмны механізм маста не гаворыцца (гл. дадатак 2). Па абодвух баках маста стаялі парэнчы на балясінах точаных, а на сярэдзіне маста

¹ Ткачоў М. А. Замкі і людзі. Мінск, 1991. С. 80.

² Чантурия Ю. В. Градостроительное искусство Беларуси второй половины XVI – первой половины XIX в.: средневековое наследие, ренессанс, барокко, классицизм. Минск, 2005. С. 119.

³ Ткачоў М. А. Замкі і людзі. С. 80–81.

⁴ Там жа. С. 80.

размяшчаліся краты з дрэва сталарскай работы. Зыходзячы з апісання, замкавы мост быў падобны да крапаснога моста ў г. Буртанж (Галандыя) (мал. 28).

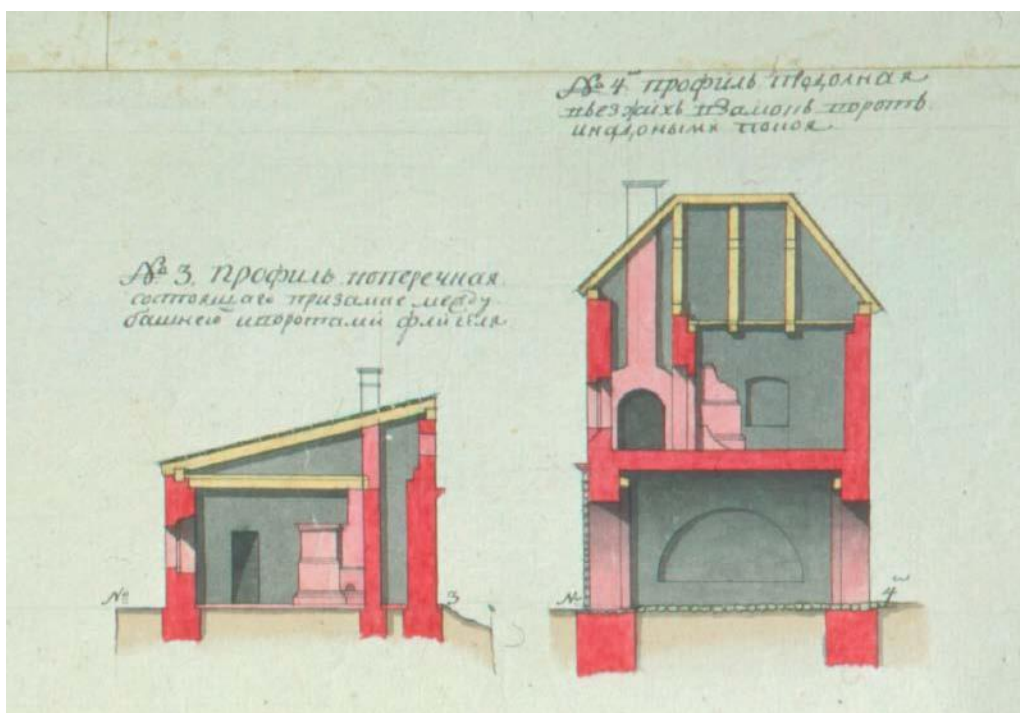

*Мал. 28. Крапасны мост у г. Буртанж (Галандыя).
Сучасная рэканструкцыя. На фотаздымку таксама відаць
мураваную браму, якая падобна да Падольнай брамы ў Старым Быхаве*

Дакладна ўстанавіць выгляд замкавай брамы сёння немагчыма. З інвентара 1692 г. вядома, што з боку горада яна мела «вароты на бегунах з краты» (г. зн. металічную пад’ёмную рашотку-герсу), а з боку замка — яшчэ адны вароты на завесах «з форткай». Таксама вароты былі абсталяваны жалезным прутам (засаўкай) для замыкання, які размяшчаўся «над брамай». На другім паверсе брамы знаходзіўся пакой з печкай («комінам»). Завяршалася вежа круглым купалам-«галкай» з флюгерам-«ветравіком» у выглядзе герба Сапегаў (мал. 29, дадатак 2). Неабходна адзначыць, што своеасаблівасць перадачы тэксту ў інвентары дазваляе аўтарам уяўляць як браму, так і ўвесь замак у залежнасці ад сваіх ведаў і сваёй фантазіі.

У адным з планаў Старога Быхава замкавая брама намалювана з прыбудавамай з боку круглай вежай (мал. 30). Разам з тым у іншых вядомых планах Старога Быхава XVII–XVIII стст. разгляданая брама адлюстравана без якіх-небудзь прыбудоў. У гэтай сувязі ўяўляецца апраўданым казаць пра тое, што найбліжэйшым аналагам замкавай брамы Старога Быхава з’яўляецца захаваная да нашых дзён брама Любчанскага замка (мал. 31). Аналагічнага меркавання прытрымліваліся аўтары-

выканаўцы макета Быхаўскага замка, які захоўваецца ў Магілёўскім абласным краязнаўчым музеі імя Е. Р. Раманава (мал. 32).

Мал. 29. Брама замка ў Старым Быхаве. Фрагмент плана 1781 г.¹

Мал. 30. План старой крэпасці Быхав, складзены паміж 1778 і 1780 гг.²

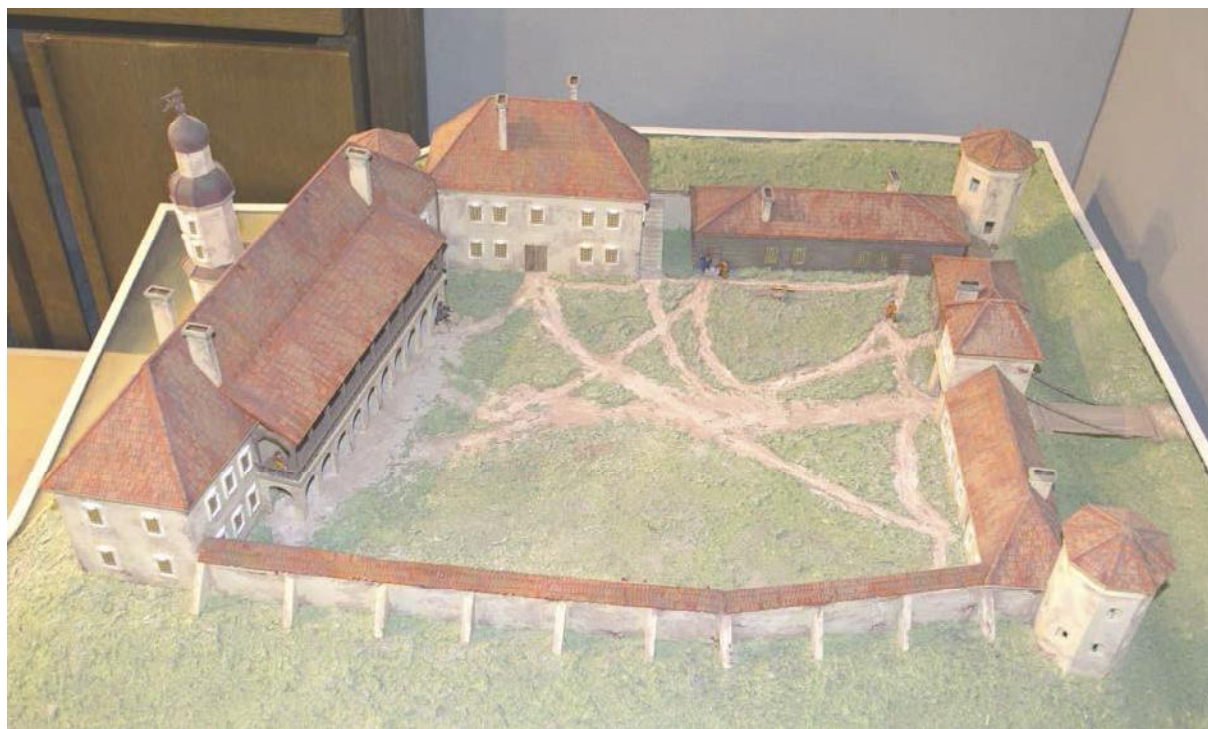
¹ РДВГА (Расійскі дзяржаўны ваенна-гістарычны архіў). Ф. 349. Воп. 5. Спр. 218. Арк. 1.

² Чантурия Ю. В. Градостроительное искусство Беларуси второй половины XVI – первой половины XIX в.: средневековое наследие, ренессанс, барокко, классицизм. Минск, 2005. С. 119.

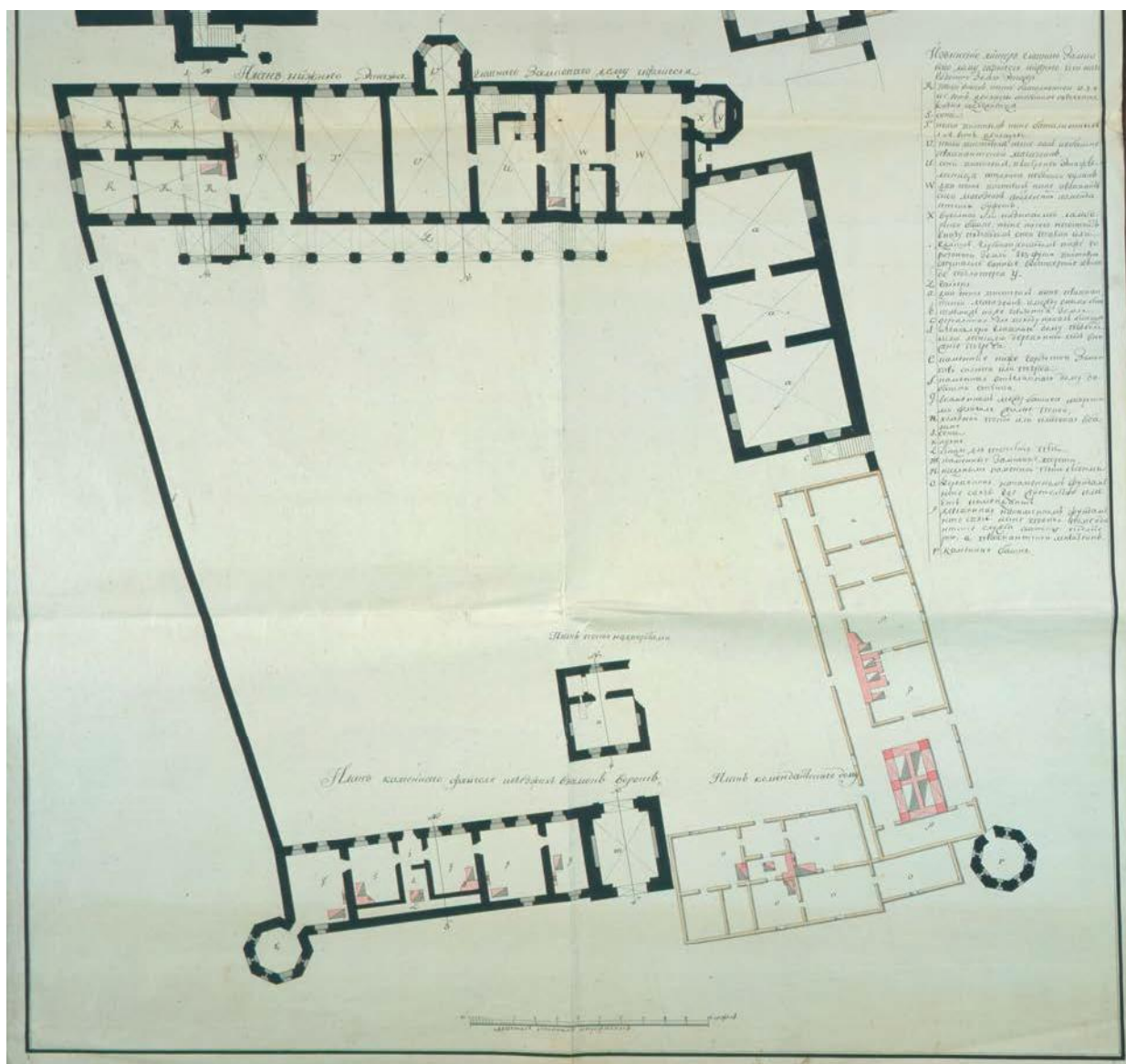
Злева ад брамы знаходзіўся будынак «мураванай кухні», а ў ёй — два пакоі з комінамі. На другім баку ад брамы размяшчалася такое ж памяшканне з двума пакоямі і комінамі ў кожным з іх (дадатак 2).

Мал. 31. Брама замка ў г. п. Любча да рэстаўрацыі

*Мал. 32. Макет Быхаўскага замка
(Магілёўскі абласны краязнаўчы музей імя Е. Р. Раманава)*

Мал. 33. Замак у Старым Быхавец. Фрагмент плана 1781 г.¹

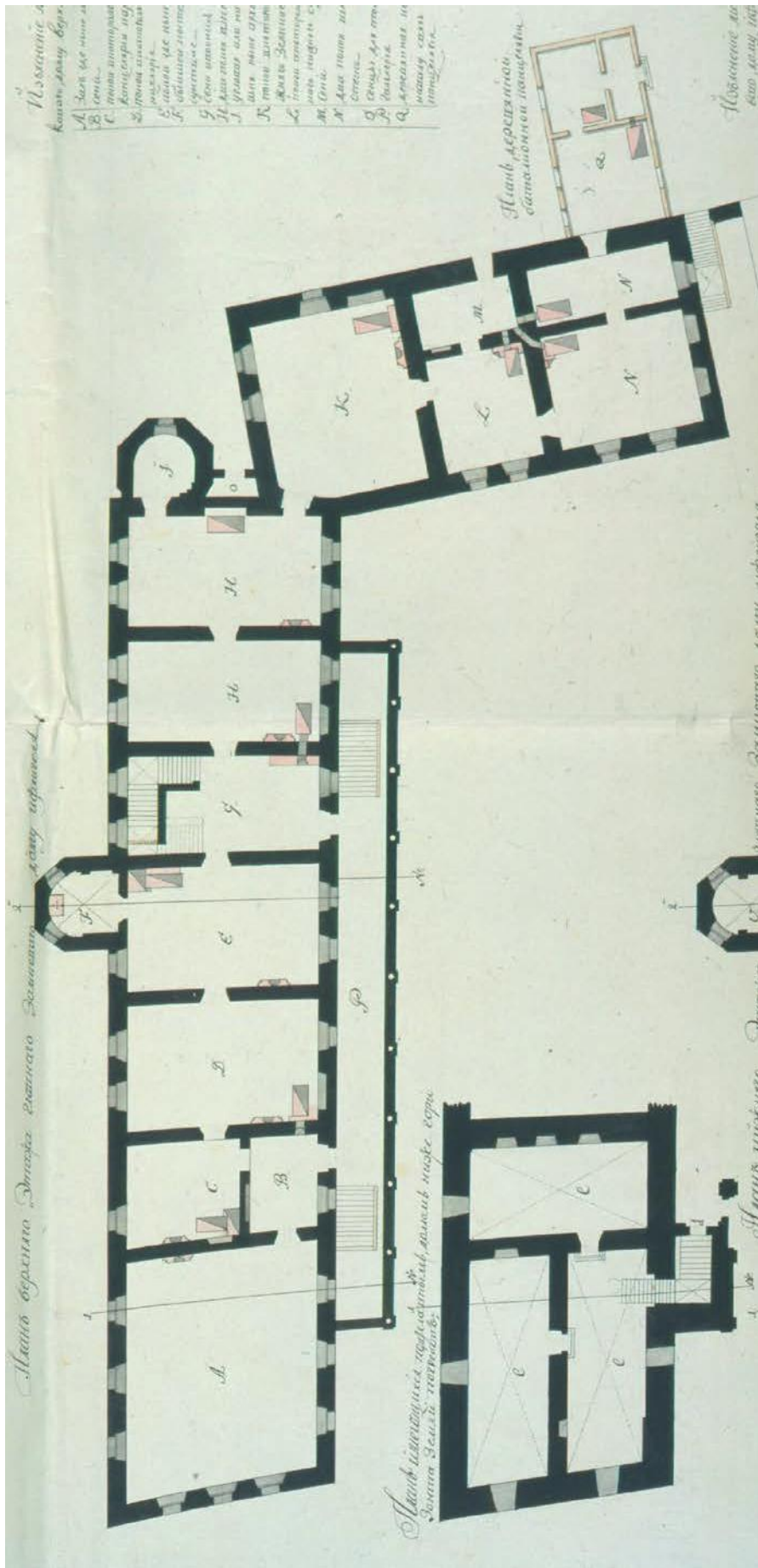
На восі ўезду стаяў палац, у якім верх займалі пакоі гаспадароў, а на першым паверсе размяшчаліся службовыя памяшканні (дадатак 2)². Сярэдзіну яго галоўнага ўсходняга фасада фіксавала высокая шмат'ярусная вежа³. У сярэдзіне XIX ст. на знешніх сценах замка яшчэ можна было бачыць «розныя архітэктурныя ўпрыгожванні», а на галоўным уваходзе — «калоны дарычнага ордэра»⁴.

¹ РДВГА (Расійскі дзяржаўны ваенна-гістарычны архіў). Ф. 349. Воп. 5. Спр. 218. Арк. 2.

² Ткачоў М. А. Замкі і людзі. Мінск, 1991. С. 85–86.

³ Чантурия Ю. В. Градостроительное искусство Беларуси второй половины XVI – первой половины XIX в.: средневековое наследие, ренессанс, барокко, классицизм. Минск, 2005. С. 123–124.

⁴ Путевые записки русского художника И. Захарова, собранные во время путешествия по России, Турции, Греции, Италии и Германии : Ч. [1]. Санкт-Петербург : тип. И. И. Глазунова и К., 1854. С. 121.

Мал. 34. Замак у Старым Быхаве. Фрагмент плана 1781 г.¹

¹ РДВГА (Расійскі дзяржаўны ваенна-гістарычны архіў). Ф. 349. Вол. 5. Спр. 218. Арк. 2.

На ўзроўні другога паверха з тарца замка «ад заходу сонца» да яго сцяны прылягаў закруглены ганак «на чатырох слупах сталярнай работы» з закругленым дахам, накрытым гонтамі. Ад ганка да зямлі вялі сходы. Па баках ганка і сходаў былі ўсталяваны «парэнчы на точаных балясінах» (дадатак 2)¹.

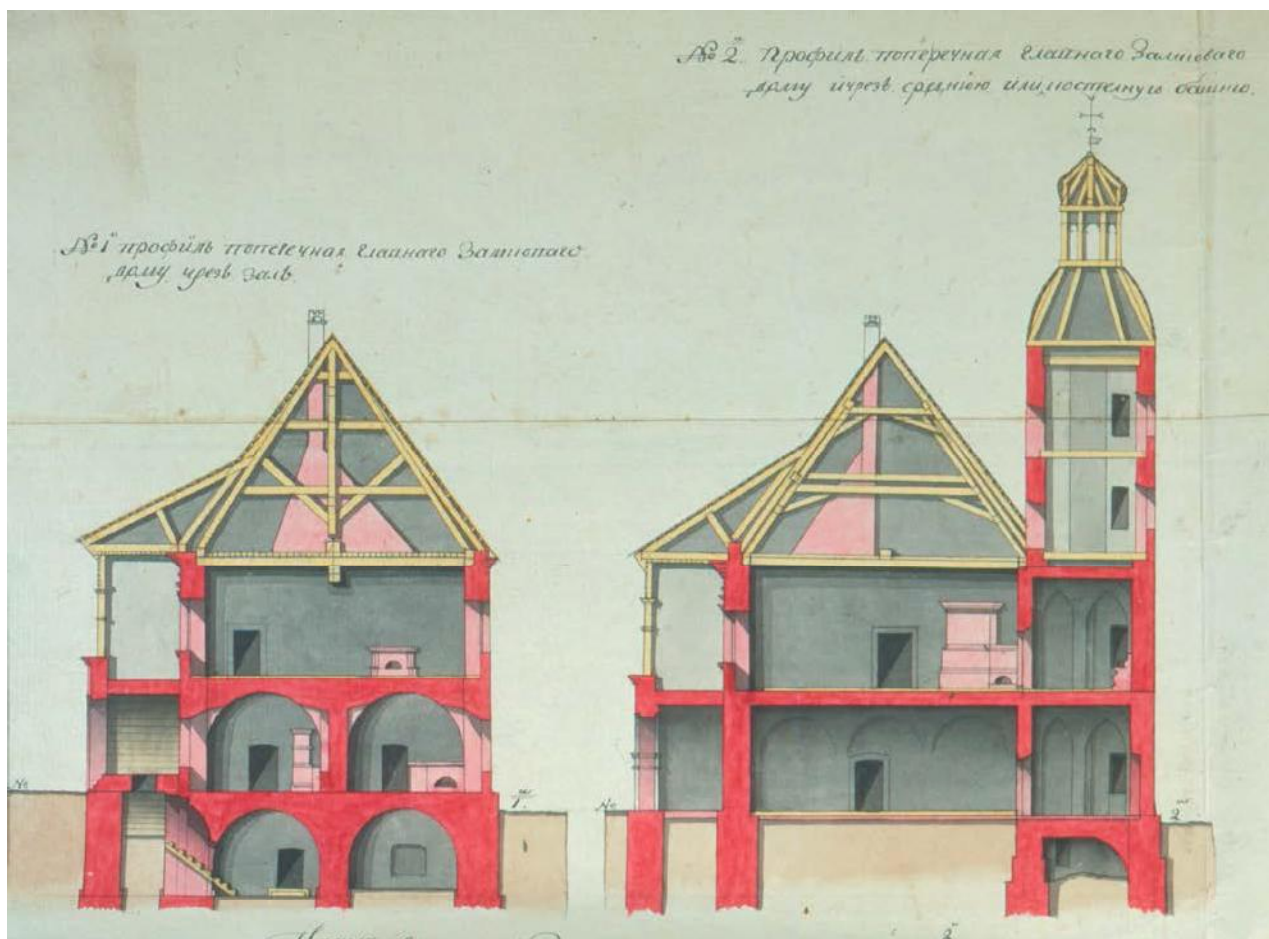
Згодна з Панарамай Старога Быхава, да другой сцяны замка з боку касцёла прылягала вежа (мал. 35), якой ужо няма на планах горада XVIII ст. Акрамя таго, па меркаванні М. Волкава, менавіта са Старабыхаўскім замкам трэба атаясамляць будынак, што бачны на гравіраваным партрэце ўладальніка горада К. Л. Сапегі 1644 г. аўтарства В. Гондзіюса (мал. 3). М. Волкаў таксама звяртае ўвагу на прыбудову, размешчаную злева перад палацам. На думку даследчыка, гэта парыхавы пограб ці арсенал, які ўзарваўся падчас штурму горада маскоўскім войскам у 1659 г.² Цалкам магчыма, што пункт гледжання М. Волкава з'яўляецца правільным, бо пад партрэтам маецца надпіс «Казімір Леў Сапега — граф на Быхаве, Сапезыне і Чарнобылі, маршалак Вялікага Княства Літоўскага і г. д.». Уяўляецца, што такі запіс, са згаданнем у першую чаргу тытула «граф на Быхаве», а затым — астатніх пасадак, больш лагічна рабіць пад партрэтам на фоне Старабыхаўскага замка, чым якога-небудзь іншага.

*Мал. 35. Фрагмент Панарамы Старога Быхава.
Справа да будынка прылягае не захаваная да нашых дзён вежа*

¹ Савіцкі М. Артылерыя, цэйхгаўз і замак у крэпасці Стары Быхаў у 1692–1707 гг. // Гістарычны альманах. 2009. Т. 15. С. 57.

² Волкаў М. Панарама Старога Быхава другой паловы XVII ст. // Беларускі гістарычны часопіс. 2013. № 5. С. 23 ; Ткачоў М. А. Замкі і людзі. Мінск, 1991. С. 84.

Мал. 36. Замак у Старым Быхаве. Фрагмент плана 1781 г.¹

Мал. 37. Рэшткі роспісаў на сценах Быхаўскага замка

Да нашых дзён не захавалася апісання ўнутранага ўбрання замка. У апошнія гады з-за вялікай колькасці вільгаці на ўнутраных сценах будынка на іх пачала адслойвацца фарба і сталі бачныя фрагменты роспісаў, як мяркуецца, XVII–XVIII стст. Цікавы той факт, што, апроч розных фігурных узораў (мал. 37), на сценах замка малявалі і гарматы (мал. 38).

¹ РДВГА (Расійскі дзяржаўны ваенна-гістарычны архіў). Ф. 349. Воп. 5. Спр. 218. Арк. 2.

Важным і цікавым элементам інтэр'ера замка былі печы, якія самі па сабе з'яўляліся ўпрыгожваннем унутраных памяшканняў. Усе печы ў XVII–XIX стст. былі абложаны кафляй з дэкаратыўнай «каронай» пад столлю (мал. 39).

У цэнтры замкавага двара знаходзілася накрытая гонтамі студня «з новым закругленым ганкам над зямлёй, з парэнчамі на точаных балясінах» (дадатак 2)¹. Недалёка ад замка на беразе р. Макранкі знаходзіўся бровар, вакол якога на вадзе быў прыбудаваны крыты дранкай ганак даўжынёй васямнаццаць сажняў.

Мал. 38. Рэшткі роспісаў на сценах
Быхаўскага замка

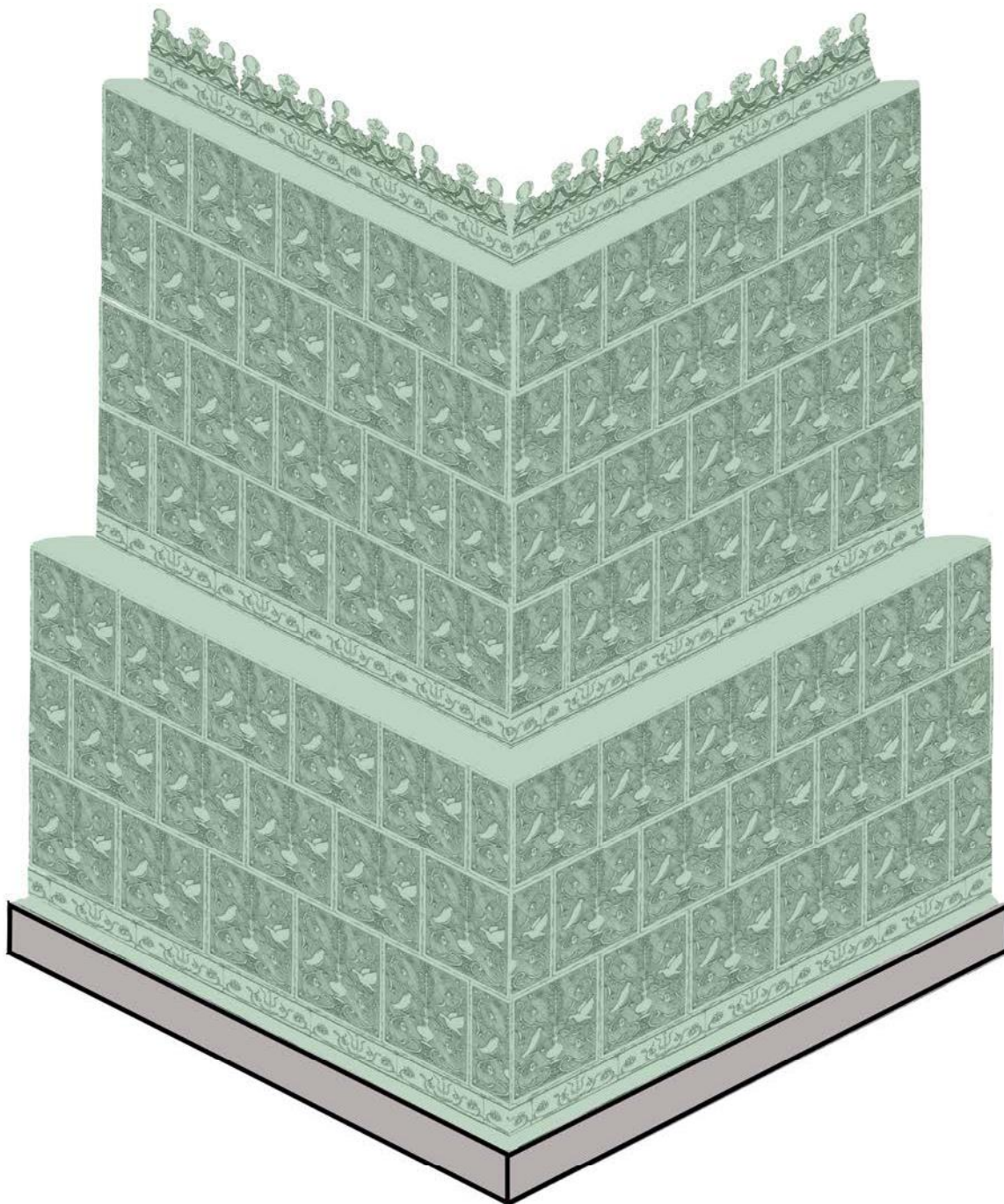
Акрамя таго, недалёка ад замка размяшчаўся двухпавярховы свіран «з засекамі на доле і на гары», у які мяшчане і валашчане павінны былі «сыпаць правіянецкае збожжа» (дадатак 2)². Гаспадары Старога Быхава клапаціліся не толькі пра ўмацаванне гарадскіх і замкавых баявых збудаванняў. Хадкевічы і Сапегі таксама садзейнічалі развіццю ў горадзе ваенных рамёстваў. Тут мелася свая добрая людвісарня — ліцейная пушкарская майстэрня. Вельмі верагодна, што, апроч памяшкання непасрэдна людвісарні, у горадзе знаходзіўся асобны будынак цэйхгаўза. Месца яго знаходжання можна вызначыць зыходзячы з аналізу Плана аблогі Быхава рускім войскам у 1707 г. (мал. 9). Паводле дадзенага дакумента, будынак пад нумарам 5 «MagazinHaus» (даслоўны пераклад — вайсковы магазін) размяшчаўся каля цэнтральнага заходняга бастыёна. Такі падыход да вызначэння месца размяшчэння цэйхгаўза, ці парахавага пограба, гарантаваў бяспеку замка ў выпадку выбуху пороху³ і шырока ўжываўся пры будаўніцтве іншых крэпасцей таго часу. Напрыклад, у Нясвіжскім замку мураваны парахавы пограб быў збудаваны каля брамы. Пры гэтым значная частка пограба была схавана

¹ Савіцкі М. Артылерыя, цэйхгаўз і замак у крэпасці Стары Быхаў у 1692–1707 гг. // Гістарычны альманах. 2009. Т. 15. С. 57.

² Там жа. С. 58.

³ Як адзначалася раней, менавіта з-за выбуху цэйхгаўза, размешчанага на тэрыторыі замка, у 1659 г. была страчана частка памяшканняў палаца. Верагодна, пасля гэтых падзей цэйхгаўз быў пабудаваны як мага далей ад цытадэлі, што і знайшло сваё адлюстраванне на плане 1707 г.

ў земляным вале, што абараняла яго ў выпадку бамбардзіравання¹. Названы план 1707 г. сведчыць пра тое, што паравы пограб у Старабыхаўскай крэпасці шчыльна прылягаў да абарончага землянога вала і таксама мог быць прысыпаны зямлёй.

Мал. 39. Ізамерыя кафлянай печы XVII ст. замка ў Старым Быхаве (зялёнай заліўкай без малюнка пазначаны элементы пячнага набору, якія сёння не знойдзены) (рэканструкцыя Н. П. Шутковай)

¹ Волкаў М. Артылерыя Нясвіжскага замка ў канцы XVI – пачатку XVIII ст. // АРСНЕ. 2012. № 6. С. 75.

З замка за межы горада вялі, як мяркуюць мясцовыя жыхары, падземныя хады. Па легендзе, адзін з іх вёў за Днепр. Аднак археалагічнага пацверджання гэтай гіпотэзы пакуль не знайшла. Разам з тым дакументальныя гістарычныя крыніцы пацвярджаюць наяўнасць у горадзе такіх хадоў. У прыватнасці, у 1707 г. падчас чарговай аблогі Старабыхаўскай фартэцыі Пётр I пісаў генералу Р. Баўэру: «Також заподлинно здесь сказывал Волович, что есть два или три подкопа у Быхова, о чем тамошними жителями подлежит разведать... и осторожность в том иметь»¹.

Мал. 40. Кафля з выявай герба Я. С. Сапегі, знойдзеная на тэрыторыі Быхаўскага замка падчас раскопак у 2013 г.

¹ Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. 5 [январь–июнь 1707 г.]. СПб. : Государственная типография, 1907. С. 254.

У інвентары Старабыхаўскай крэпасці за 1692 г. зафіксаваны стан маёмасці яе цэйхгаўза (гл. табл. 1 і 2).

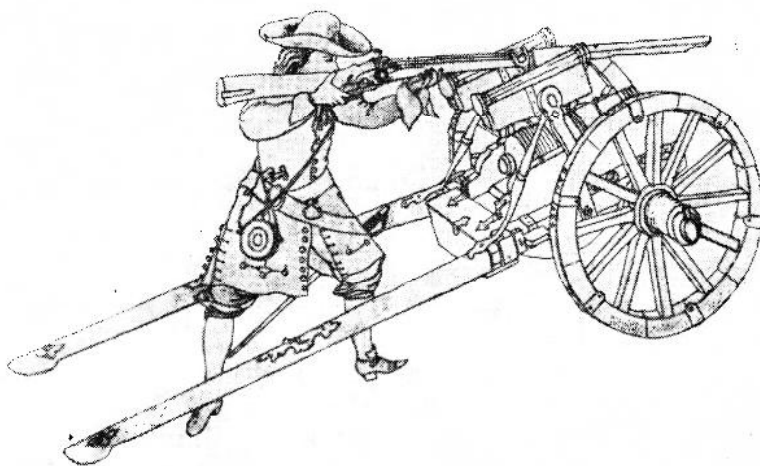
Табліца 1. Спіс артылерыі Старога Быхава за 1692 г.¹

Від гарматы	Колькасць	Даўжыня ў локцях	Вага ядраў у фунтах («пушкарскі памер»)
Гармата «Мурын», напалову прапілаваная, прывезеная з Вільні	1	— ²	—
Гармата караля Жыгімонта Аўгуста	1	4 ½	5
Гарматы з гербам «Jmci Dobrodzeja», пасярэдзіне пеліканы з паднятымі крыламі, адлітая ў час губернатарства не названага па імі Юдыцкага, лафеты акаваныя, без колаў	2	2 ½	7
Гармата, па-іншаму шратоўня, новы акаваны лафет, з новымі коламі	1	2	24
Гарматы літоўскага падканцлера Казіміра Льва Сапегі з яго гербам, старыя акаваныя лафеты, без колаў	2	2 ¼	7
Гармата трэцяга кашталяна Гераніма Хадкевіча з яго гербам	1	3	2
Гармата месца Вільні часоў караля Уладзіслава IV, перададзеная бурмістрамі Сянкевічам і Дубовічам	1	5	5
Гармата месца Вільні з гербам «Рудаміны»	1	1	5
Гармата з гербам караля Уладзіслава IV	1	2 ½	6
Маскоўская марціра	1	—	100
Гарматы венгерскага князя Ракочы	2	3 ¼	8
Гармата з інскрыпцыяй «IRS» і гербам «Снапок», добры лафет, колы акаваныя, старыя	1	3 ¾	2
Гармата з гербам «Птах нясе крыж» з каронай над гербам	1	3	5
Гармата караля «Жыгімонта II» з яго гербам, лафет нядаўна акаваны, без колаў	1	3	1 ½

¹ Савіцкі М. Артылерыя, цэйхгаўз і замак у крэпасці Стары Быхаў у 1692–1707 гг. // Гістарычны альманах. 2009. Т. 15. С. 48–51. Гэта праца выкарыстоўвалася намі для дапамогі ў перакладзе інвентара 1692 г. Аднак яе пераклад з польскай на беларускую мову праведзены непрафесійна, са шматлікімі памылкамі, у сувязі з чым у тэксе нашага выдання беларускамоўная праца М. Савіцкага будзе выкарыстоўвацца з нашымі папраўкамі. Тэкст табліц 1 і 2 можна параўнаць з фотакопіямі арыгінала згаданага інвентара (дададак 2).

² Няма даных у крыніцы.

Від гарматы	Колькасць	Даўжыня ў локцях	Вага ядраў у фунтах («пушкарскі памер»)
Гармата з двума сатырамі па баках, новы акаваны лафет, без колаў	1	4	1 ½
Гарматы, на іх гербы «Страла раздвоеная, Пагоня, Грыф, Лебедзь і тры Лянткі (Lątki)»	2	4	1 ½
Гармата з гербам «Нацягнуты лук са стралой»	1	–	–
Інфлянцкая гармата, вакол Лілія Ягана Плятэра, стары акаваны лафет, без колаў	1	4 ¼	2
Палявая гармата з кавалерскім крыжыкам, новы лафет, добра акаваны	1	–	–
Гарматак палявых маскоўскіх з акаванымі лафетамі, без колаў	8	–	2
Гарматка, знойдзеная пад заваленай сцяной пасля выбуху цэйхгаўза, добры лафет	1	–	–
Гарматка жалезная ў цэйхгаўзе пад арганкамі	1	–	–
Марціра, адлітая ў Быхаве, пры губернатарстве не названага па імі Юдыцкага, рэчыцкага падкаморыя	1	–	–
Усяго гармат:	34		

Мал. 41. «Арган» XVII ст.

Цікавасць сярод іншага ў прыведзенай табліцы выклікае пункт «гарматка жалезная ў цэйхгаўзе пад арганкамі». Верагодна, тут маецца на ўвазе не месца захавання гарматкі ў цэйхгаўзе (ляжыць пад арганкамі), а адна

з разнавіднасцей аргана — шматствольнай агнястрэльнай зброі, прыведзенай на малюнку ў кнізе М. А. Ткачоў «Замкі і людзі» (мал. 41)¹.

Табліца 2. «Спісанне цэйхгаўза» Старога Быхава ў 1692 г.²

Артылерыйскі і мінёрскі рыштунак	Колькасць
Пораху вялікіх бочак	7
Пораху бочак меншых	18 ½
Свінцу «свіняў, як іх называюць, у адной адсечаных кавалкаў»	19
Свінцу ў вялікіх злітках у форме збанаў («ad instar» себра ланых)	6
Свінцу «ў вялікіх трохгранных кусках»	13
Свінцу «ў штуках фунтовых плюс-мінус 50 штук» (w sztukach na funtów plus minus 50 sztuk)	4
Салетры барылаў	16
Галыну ³ палова салянкі ⁴	½
Гранат вялікіх пустых	125
Гранат вялікіх запраўленых (zaprawnych)	29
Гранат меншых запраўленых (zaprawnych) для абароны ад штурму	60
Гранат ручных жалезных, пустых	200
Формаў драўляных точаных, для кідання гранат з рукі	12
Гранат ручных шкляных, не запраўленых	35
Гранат шкляных, запраўленых	30
Карцечных банак ⁵ вялікіх дзесяціфунтовых, запраўленых	50
Карцечных банак запраўленых шасціфунтовых	59
Карцечных банак трохфунтовых, запраўленых	115
Карцечных банак бляшаных чатырохфунтовых, запраўленых	12

¹ Ткачоў М. А. Замкі і людзі. Мінск, 1991. С. 88.

² Савіцкі М. Артылерыя, цэйхгаўз і замак у крэпасці Стары Быхаў у 1692–1707 гг. // Гістарычны альманах. 2009. Т. 15. С. 52–56.

³ Галын, галун — падвойная сернакіслая соль алюмінію, марганцу і інш., якая ў крышталічным выглядзе выкарыстоўваецца ў тэхніцы, а таксама для спынення крывацёку пры парэзах.

⁴ Салянка — бочка, у якой прывозілі соль, адзінка вымярэння сыпучых і вадкіх рэчываў.

⁵ У перакладзе працы М. Савіцкага адносна карцечных снарадаў ужываецца тэрмін «ядры» (карцечныя ядры). Але неабходна адзначыць, што асновай протавага снарада была драўляная банка (карцеч), вырабленая на такарным станку, якая напаўнялася кавалкамі сечанага жалеза (глотам) ці свінцовымі кулямі і накрывалася спецыяльнай накрывкай. У сувязі з гэтым намі ўжываецца тэрмін «банка». У сваю чаргу, у арыгінале інвентара дадзены пункт выкладзены ў наступным выглядзе: «Kartaczy zaprawionych wielkich dziesięcifuntowych».

Артылерыйскі і мінёрскі рыштунак	Колькасць
Карцечных банак дзесяціфунтовых, пустых	143
Карцечных банак меншых, пустых	175
Гарматных ядраў вялікіх, не пасуюць да тутэйшых гармат	1500
Ядраў, «адпаведных тутэйшым гарматам, большым ці меншым па-над двухфунтовым»	560
Ядраў жалезных двухфунтовых, аблітых свінцом	150
Аркебузаў з надпісам «STANISLAVS DOVOINO»	1
Гакаўніцы з неадпаведным ложам	38
Арганкаў з мушкетных ствалоў	8
Мушкетаў кнотавых, нанова апраўленых	88
Мушкетаў з дрэннымі ложамі і без іх	1013
Кнотаў да запальвання зарадаў, вянцоў мочаных і 20 нямочаных	100
Гусарскіх блях	6 ½
Шуфляў да гарматаў ¹	6
Штурмспісаў ² (Szturmispis) з жалезам	1
Штурмспісаў без жалеза, точаных	6
Крэйцар да гарматаў ³	3
Крыжы драўляныя для запуску ракет	5
Стрыжань вялікі жалезны для адліву гармат	1
Стрыжані да формы для адліву гармат	5
Францілкуляў (Francilkul) драўляных, точаных	3
Пік з жалезнымі наканечнікамі	25
Дрэўкі да харугвы, адно без наканечніка	3
Кос, насаджаных проста	15
Каганцоў жалезных	16
Дамкрат для пад'ёму гармат на лафеты з ключамі і крукамі	1
Дзве формы для адліву мушкетных куль	2

¹ Шуфель прызначаўся для засыпання пораху ў ствол гарматы і рабіўся з медзі, каб пазбегнуць раптоўнага выбівання іскры. У ідэале для кожнай гарматы мусіў быць свой шуфель, медная лапатка якога адпавядала калібру гарматы і на практыцы служыла меркай пораху (падрабязней гл.: Волкаў М. Артылерыя Нясвіжскага замка ў канцы XVI – пачатку XVIII ст. // АРСНЕ. 2012. № 6. С. 78). У сувязі з гэтым незразумела, чаму ў Старым Быхаве на 34 гарматы было ўсяго 6 шуфляў. Гэты на першы погляд малаважны факт можа сведчыць аб дрэннай арганізацыі работы цэйхгаўза на момант напісання інвентара.

² Штурмспіс — штурмавое кап'ё (даслоўны пераклад).

³ Крэйцар — прылада для вымання снарадаў і шпунтоў з гарматы.

Артылерыйскі і мінёрскі рыштунак	Колькасць
Ланцугі сажневыя тоўстыя для апрацоўкі гармат (sprocowania armat)	2
Ланцугі меншыя таксама для апрацоўкі гармат	2
Бердыш маскоўскі	1
Скобы для прыбівання бярэнаў	3
Свярдзёлак ці лапотня для высвідравання гарматных ядраў	1
Свярдзёлак жалезны доўгі ў паўтара сажня	1
Долаты шальмацкія (szelmackie)	2
Сякера	1
Шкуд (Szkud) сталярны	1
Долатаў для выдзёўбвання ўтулак у ядрах	1
Рубанкаў	2
Піл да воднага тартаку	2
Піла ручная	1
Жалезныя калёсы ці пруты да прабівання муроў	3
Свярдзёлкі такарскія	2
Рубанкі сталярскія	2
Цясак да выразання двухбаковы	1
Буксаў да гарматных ядраў	11
Вырвантаў (Wyrwantów)	16
Гваздадзёраў вялікіх і малых	22
Традынкаў (Tradynków)	8
Ярка, ці жалезная вага	1
Печэня (Pieczenia)	1
Краты жалезныя новыя, невялікія	1
Жалезная заслонка ад печы	1
Рыдлёвак для капання зямлі	8
Жалезныя лапаты для перамешвання вапны для муроў	3
Вялікіх кольцаў з прабоямі	10
Старыя жалезныя дзверы	1
Жалезныя кайданы	2
Вяроўкі вялікія новыя	2

Дадаткова ў вопісе цэйхгаўза пазначана 6 тысяч цаглін, пакладзеных у Магілёўскай браме, і неабпаленая цэгла ў такой самай колькасці.

Таксама маецца запіс пра 70 тысяч «будульца» (напэўна, таксама цэгла), гатовага да ўжытку, г. зн. абпаленага (дадатак 2)¹.

Такім чынам, з прыведзеных табліц відаць, што старабыхаўскі цэйхгаўз быў даволі добра забяспечаны зброяй, боепрыпасамі і іншым рыштункам. 34 гарматы розных тыпаў на той час з'яўляліся сур'ёзным аргументам у абароне горада². Напрыклад, у 1676 г. усе дзяржаўныя крэпасці ВКЛ налічвалі ўсяго 42 састарэлыя гарматы³, а ў арсенале адной з наймагутнейшых крэпасцей ВКЛ — Нясвіжскім замку — у 1657–1658 гг. захоўваліся 32 гарматы і 2 вялікія марціры⁴. Разам з тым неабходна адзначыць, што фактычна гармат у Старым Быхаве магло быць яшчэ больш, таму што яны былі не толькі ў замку і на валах. Вядома, што ў сінагозе захоўваліся гарматы непасрэдна для яе абароны⁵. Таксама ў каталіцкім манастыры інвентар за 1745 г. зафіксаваў дзве «гарматкі спіжовыя»⁶.

Акрамя таго, з інвентара 1692 г. вынікае, што ў крэпасці меліся значныя запасы пораху, волава, свінцу, салетры і жалеза. Гэта дазваляла самастойна вырабляць боепрыпасы, нават знаходзячыся ў акружэнні. Аднак 560 ядраў, адпаведных тутэйшым гарматам, і 150 ядраў жалезных двухфунтовых, аблітых свінцом, дазвалялі толькі на базавым узроўні забяспечыць боекамплект наяўнай артылерыі, таму што для адной палявой кампаніі патрабавалася каля 50 ядраў на гармату⁷.

Згодна з інвентаром, у Старабыхаўскім цэйхгаўзе на выпадак, калі б жалезныя ядры скончыліся, меліся пэўныя запасы свінцу, з якога можна было адліваць гарматныя ядры і кулі для ручной агнястрэльнай зброі.

¹ Савіцкі М. Артылерыя, цэйхгаўз і замак у крэпасці Стары Быхаў у 1692–1707 гг. // Гістарычны альманах. 2009. Т. 15. С. 56.

² Трэба адзначыць, што колькасць гармат у Старым Быхаве была даволі трывалай. Так, у 1655 г. падчас аблогі горада ў распараджэнні абаронцаў былі 4 вялікія гарматы і 26 палкавых гармат (гл.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. Т. 14 (дополнение к т. 3) [Присоединение Белоруссии, 1654–1655 / ред. Г. Ф. Карпов]. 1889. С. 716), а ў 1707 г. – 1 гаўбіца і 35 гармат (гл.: Д. П. Бутурлин Военная история походов россиян в XVIII столетии: Ч. 1–3. Т. 1–4: в 4 кн. и атлас. СПб. : Военная типография Главного Штаба Его Императорского Величества, 1819–1823. Ч. 1: Полное описание походов Петра Великого против Шведов и Турок. Т. 2. 1820. С. 127).

³ Рахуба А. Узброеныя сілы Вялікага Княства Літоўскага ў XVII ст. // ARCHE. 2015. № 12. С. 48.

⁴ Волкаў М. Артылерыя Нясвіжскага замка ў канцы XVI – пачатку XVIII ст. // ARCHE. 2012. № 6. С. 63.

⁵ Материалы предварительных научно-исследовательских и проектных работ по реставрации памятника архитектуры XVII в. большой синагоги в Быхове. Минск, 1991. С. 11.

⁶ НГАБ (Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі). Ф. 2395. Воп. 1. Спр. 7. Арк. 23в.

⁷ Волкаў М. Артылерыя Нясвіжскага замка ў канцы XVI – пачатку XVIII ст. // ARCHE. 2012. № 6. С. 74.

Разам з тым, у названым інвентары ўзгадваюцца толькі 2 формы для адліву мушкетных куль і адсутнічаюць формы для адліву ядраў.

Тут трэба адказаць на пытанне: на які час хапала пораху, што захоўваўся ў Старабыхаўскай фартэцыі? Як адзначалася ў табліцы 2, у горадзе ў 1692 г. было 7 вялікіх і 18,5 меншых бочак пораху. У невялікіх бочках змяшчалася хутчэй за ўсё 130–150 фунтаў (49–56 кг) пораху, а ў вялікіх — каля 210 фунтаў (80 кг)¹. Усяго ж у горадзе знаходзілася каля 1 520 кг пораху. Для стрэлу з 6-фунтовай гарматы патрабавалася 3 фунты добрага мушкетнага пораху, для стрэлу з 4-фунтовай — 2². Такім чынам, для стрэлу 560 ядраў, «адпаведных тутэйшым гарматам, большым ці меншым па-над двухфунтовым», якія захоўваліся ў старабыхаўскім цэйхгаўзе, патрабавалася (калі лічыць стрэлы толькі для 6-фунтовай гарматы з гербам караля Уладзіслава IV) 1 680 фунтаў пораху. Паводле сказанага, можна сцвярджаць, што ў Старым Быхаве запасы пораху лічыліся дастатковымі для забеспячэння абараназдольнасці фартэцыі. Пры гэтым трэба ўлічваць той факт, што ў цэйхгаўзе захоўваліся яшчэ 16 барылаў (малых бочак) салетры. У тым выпадку, калі дапусціць, што барыла — гэта невялікая бочка, якая ўмяшчае 130–150 фунтаў, можна вылічыць, што з такой колькасці салетры можна было вырабіць каля 625 кг пораху³.

З ручной агнястрэльнай зброі асобна трэба адзначыць 1 101 мушкет, 8 арганаў, 38 гакаўніц, а таксама — 50 пар гусарскіх кірас. Аднак вялікая частка цяжкай стралковай зброі была не прыдатная да выкарыстання з-за «неадпаведных ці дрэнных ложаў». Тут жа меліся артылерыйскія і ручныя гранаты, якія рабіліся не толькі жалезнымі, драўлянымі («точанымі»), але і шкляннымі. Шклянныя гранаты не трэба ўяўляць у выглядзе сучасных гранат «бутэлькавай» канфігурацыі. У XVII ст. яны вырабляліся з непразрыстага шкла ў форме шара з адтулінай усярэдзіне. У шар памяшчалася выбуховае рэчыва (як правіла — порох) і кнот. Падчас аблогі кнот падпальваўся, а шар скочвалі па вале насустрач праціўніку, дзе ён і ўзрываўся (мал. 42).

Верагоднасць мясцовага вырабу шкла ўскосна пацвярджаецца археалагічна: адзін з аўтараў дадзенага раздзела ў гістарычнай частцы Быхава знайшоў бутэлькавы «медальён» (кляймо) з выявай герба роду Сапегаў «Ліс». Здаецца, што гуты (майстэрні па выплаўцы шкла і па першаснай

¹ Падрабязней гл.: Волкаў М. Артылерыя Нясвіжскага замка ў канцы XVI – пачатку XVIII ст. // АРСНЕ. 2012. № 6. С. 75–78.

² Там жа. С. 74.

³ У пораху было каля 75 % салетры. Падрабязней гл.: Волкаў М. Артылерыя Нясвіжскага замка ў канцы XVI – пачатку XVIII ст. С. 77.

апрацоўцы балотнай руды), хутчэй за ўсё, знаходзіліся на тэрыторыі сучаснай Ліпскай гравы на левым беразе Дняпра.

Мал. 42. Шклянныя гранаты XVII ст. Такімі ж былі ўзброены абаронцы Старабыхаўскай крэпасці

Выклікаюць цікавасць паказаныя ў інвентары 1500 «ядраў, якія не пасуюць да тутэйшых гармат». Хутчэй за ўсё, гэтыя ядры, знойдзеныя ў горадзе пасля вайны 1654–1667 г., выпушчаныя з гармат праціўніка падчас неаднаразовых штурмаў крэпасці.

Неабходна адзначыць, што забеспячэнне цэйхгаўза такога ўзроўню было даволі затратнай справай. Напрыклад, у Польшчы ў 1690–1691 гг. акоўка лафета шасціфунтовай гарматы каштавала каля 36 злотых. Акоўка лафета вялікай гарматы, на жаль невядомай вагі, каштавала ўжо 80 злотых з улікам матэрыялаў. Як здаецца, цэны ў Каралеўстве і Княстве былі аднолькавымі або нязначна адрозніваліся. Выраб аднафунтовага карцечнага ядра ў 1695 г. каштаваў 7 грошаў, а трохфунтовага — 10 грошаў¹. У сваю чаргу 1 фунт пороху каштаваў каля 2 злотых². Для параўнання: у 1689 г. у Магілёве 1000 цаглін каштавала 15 злотых, а добры конь — 100 злотых³.

Зброя быхаўскіх майстроў мела попыт не толькі ў самой крэпасці. Так, у 1675 г. маскоўскі баярын А. С. Мацвееў набыў у беларускага купца

¹ Савіцкі М. Артылерыя, цэйхгаўз і замак у крэпасці Стары Быхаў у 1692–1707 гг. // Гістарычны альманах. 2009. Т. 15. С. 56.

² Опыт описания Могилевской губернии в историческом, физико-географическом, этнографическом, промышленном, сельскохозяйственном, лесном, учебном, медицинском и статистическом отношениях : в 3 кн. / сост. [с предисл.] и под ред. А. С. Дембовецкого. Могилев, 1882. Кн. 1. С. 174.

³ Там жа.

Ісаева «40 копий быховских позолоченных, цена за копьё по 40 алтын, 10 обушков Быховских позолоченных, цена за обушок по 1,5 рубля, наручий быховских позолоченных с мисюрками 6 пар, пара по 5 рублей, 6 буздыганов быховских же позолоченных, цена за буздыган по 5 рублей, да 4 винтовки быховские же, позолоченные, цена за винтовку по 5 рублей». А ў 1697 г. мясцовыя майстры Юрко і Мікалай па запрашэнні адлівалі вялікую гармату ў Магілёве¹.

У выніку адносна кароткага перыяду фартыфікацыйнага будаўніцтва і актыўнай арганізацыйнай працы Хадкевічаў і Сапегаў па павелічэнні абараназдольнасці Старога Быхава гэты населены пункт ператварыўся ў сапраўдны горад-крэпасць, штурм якога гарантаваў вялікія, а даволі часта непрымальныя страты для ворага. Так, калі ў 1590 г. лёгкаўзброеныя казакі без цяжкасцей захапілі горад, абнесены драўлянымі ўмацаваннямі, то ў 1648 г. падчас казацка-сялянскай вайны значна большыя казацкія атрады не змаглі гэтага зрабіць².

У Старым Быхаве ў другой палове XVII ст. пражывала не менш за 10 тысяч чалавек, у сувязі з чым даследчыкі адносяць яго да ліку буйных гарадоў ВКЛ³. Цікавым з'яўляецца той факт, што ў Мінску ў гэты час колькасць насельніцтва складала каля 2 тысяч чалавек. Для прыцягнення новых жыхароў у Стары Быхаў у 30-я гг. XVII ст. К. Л. Сапега заснаваў

¹ Ткачоў М. А. Замкі і людзі. Мінск, 1991. С. 85.

² У прыватнасці, у кастрычніку і лістападзе казацкія камандзіры Гаркуша («родам з Быхава») і Падабайла, узяўшы з сабой каля 15 харугваў, што налічвалі 6000 чалавек, напалі на Стары Быхаў. Горад абаранялі віленскі падкаморы Гіляры Чыж і камандзір пяхоты Ян Вайс. Тут таксама знаходзіліся харугвы Яна Папа. Казакі нечакана атакавалі прадмесце, дзе стаяла на варце казацкая харугва троекага ваяводы Зыгмунта Слушкі. Харугву З. Слушкі заспелі знянацку ў момант, калі жаўнеры сядалі абедань. Аднак большасць з іх змаглі схвацацца за брамамі горада, якія своечасова зачынілі. Загінула ўсяго некалькі жаўнераў. Калі намер заняць Стары Быхаў з налёту не спраўдзіўся, казацкія камандзіры ўзяліся за аблогу. Наперадзе пагналі сялян, якія неслі перад сабой на звязаных жэрджых мяшкі, напоўненыя зямлёй. З іх перад валамі горада ўзвялі ўмацаванні «накштальт тэрасы». Схаваўшыся за імі, казакі абстрэльвалі абаронцаў. Тым часам пад прыкрыццём агню самапалаў казакі з нечуванай мужнасцю і зацятасцю ўзбіраліся па драбінах на валы. Калі іх адбівалі, яны спрабавалі падкапацца пад брамы і, напэўна, падарваць іх. У сваю чаргу абаронцы самі рабілі вылазкі за мury крэпасці. Падчас адной з іх яны падпалілі прадмесце, так што казакам давялося з яго адыходзіць. Гаркуша і Падабайла збіраліся аднавіць атакі на Стары Быхаў 24 снежня, паклікаўшы на дапамогу з Чарнігаўшчыны аддзелы палкоўніка Грыцкі Бутага. Аднак, атрымаўшы звесткі, што на дапамогу абложаным ідзе князь Рыгор Юрый Друцкі-Горскі на чале 5 павятовых аршанскіх харугваў і 6 харугваў полацкага ваяводства, казакі адступілі (Бярнацкі В. Паўстанне Хмяльніцкага: ваенныя дзеянні ў Літве ў 1648–1649 гг. [Вільня : Інстытут беларусістыкі ; Беласток : Беларускае гістарычнае таварыства], 2010. С. 26–27).

³ Грицкевич А. П. Частновладельческие города Белоруссии в XVI–XVIII вв. (социально-экономическое исследование истории городов). Минск, 1975. С. 36, 39.

за Дняпром слабаду і назваў яе ў свой гонар Лявонаўкай¹. Новыя жыхары гэтай слабады ў 1638 г. былі пазбаўлены ад выплаты падаткаў і выканання павіннасцей на 14 гадоў². Аднак у выніку разбуральных войнаў другой паловы XVII – пачатку XVIII ст. колькасць жыхароў у горадзе значна паменшылася³.

У горадзе пры Сапегах пастаянна знаходзіўся невялікі гарнізон, які складаўся з наймітаў. У выпадку ваеннай пагрозы колькасць салдат павялічвалася⁴. Для забеспячэння іх дзейнасці ў Старым Быхаве працавалі розныя рамеснікі. Так, у 2016 г. у паўночнай гістарычнай частцы горада сярод іншага матэрыялу канца XVI – пачатку XVII ст. на вельмі невялікай плошчы знойдзена больш за 25 даволі аднатыпных асобнікаў падковак для абутку, што дае падставы гаварыць пра наяўнасць тут майстэрні па вырабе і рамонце абутку. Больш за тое, 19 падковак вертыкальныя і плоскія з падквадратным сячэннем і маюць сляды інтэнсіўнага выкарыстання. Знаходка такіх падковак у азначаным перыядзе не характэрна для Падняпроўя, у сувязі з чым можна гаварыць пра тое, што гэта майстэрня абслугоўвала як мяшчан, так і наёмных жаўнераў, архітэктараў і разнастайных спецыялістаў з Заходняй Еўропы, якія «занеслі» сюды новую моду.

Стары Быхаў меў ваенную арганізацыю мяшчан, прынятую ва ўсіх прыватных гарадах ВКЛ таго часу. Служба ў гэтым дапаможным фарміраванні вынікала з усеагульнага абавязку абароны ў выпадку пагрозы гораду

¹ Месца заснавання слабады Лявонаўкі не высветлена. У раёне Старога Быхава пойма і берагі Дняпра вельмі нізкія, у сувязі з чым вясновыя павадкі тут вельмі вялікія, што не дазваляе будаваць уздоўж ракі жылыя будынкi. Верагодна, гаворка тут ідзе пра заснаванне нейкага новага населенага пункта, размешчанага на адной з пяшчаных грыў на левым беразе Дняпра. Згодна з тапаграфічнымі картамі Чырвонай Арміі за 1926 і 1936 гг., на ўсход ад возера Броннае размяшчаўся хутар Ліпецкая Грыва. Мабыць, на гэтым месцы і была закладзена Лявонаўка.

² Грицкевич А. П. Частновладельческие города Белоруссии в XVI–XVIII вв. (социально-экономическое исследование истории городов). Минск, 1975. С. 49, 50.

³ Неабходна адзначыць, што значна паменшылася не проста колькасць насельніцтва. Яно вельмі зменшылася якасна, што пацвярджаецца данымі археалогіі. Так, частка керамікі другой паловы XVII ст., знойдзеная ў гістарычнай частцы Быхава, уяўляе сабой начынне з чырвонай гліны, без аздаблення і з вялікай колькасцю жарствы (асабліва добра гэта прасочваецца на матэрыялах, атрыманых з траншэі каля Храма Святой Жываначальнай Тройцы (Юр'еўская слабада)). Даволі дрэнная ў параўнанні з больш раннім начыннем якасць вырабаў, поўная адсутнасць аздаблення і жарства ў цесце дэманструюць заняпад вытворчасці керамічнага посуду. Гэтыя матэрыялы залягалі над слямі пажарышчаў і па нумізматычным матэрыяле датуюцца 1650–1660 гг. і не выходзяць за 1731 г., астатні суправаджальны матэрыял датуе такі посуд 1650–1670 гг. Акрамя таго, у гэты перыяд прасочваецца скарачэнне выпадання ў культурны слой дарагога шклянога посуду.

⁴ Бабятыньскі К. Ад Смаленску да Вільні. Вайна Рэчы Паспалітай з Масковіяй (1654–1655 гг.) // ARCHE. 2008. № 7–8. С. 274.

і была падрабязна рэгламентавана магнатам¹. Вайсковая дзейнасць мяшчан падлягала кампетэнцыі магістратаў і войтаў, якія прызначалі камандзіраў падраздзяленняў². У выпадку баявых дзеянняў у якасці такіх камандзіраў выступалі афіцэры гарадскіх гарнізонаў³. Кожны мешчанін Старога Быхава павінен быў мець зброю. Паводле крыніц, у XVIII ст. ад быхаўцаў патрабавалася наяўнасць менавіта агнястрэльнай зброі — пішчаль⁴. Яўрэйскі ж атрад, прызначаны выключна для абароны сінагогі, як адзначалася, меў яшчэ і гарматы⁵. Мяшчане прыватных гарадоў павінны былі браць удзел у вайсковых вучэннях і абароне горада ў складзе сталых вайсковых адзінак, сфарміраваных па тэрытарыяльным і сацыяльным прынцыпам⁶. У Старым Быхаве, як і ў іншых прыватных гарадах, базавымі арганізацыйнымі адзінкамі мяшчанскага гарнізона былі «сотні» і «дзясяткі», якімі камандавалі «сотнікі» і «дзясятнікі»⁷. Трэба адзначыць, што соценнае і дзесяціннае дзяленне насельніцтва гарадоў у большасці народаў Еўропы сваімі каранямі сыходзіць углыб вякоў, у эпоху ваеннай дэмакратыі⁸. Кожнаму падраздзяленню быў загадзя вызначаны ўчастак гарадскога вала для абароны. Згодна з данымі за 1655 г., у Старым Быхаве 2 тысячы мяшчан і 1 тысяча яўрэяў⁹, а таксама 600 наёмных жаўнераў, 200 гайдую, 100 драгуноў, каля 300 чалавек шляхты з іншых гарадоў служылі пад 21 харугвай¹⁰. Непасрэдна жыхары Старога Быхава былі

¹ Рахуба А. Узброеныя сілы Вялікага Княства Літоўскага ў XVII стагоддзі // АРСНЕ. 2015. № 12. С. 39.

² Там жа.

³ Грицкевич А. П. Частновладельческие города Белоруссии в XVI–XVIII вв. (социально-экономическое исследование истории городов). Минск, 1975. С. 221.

⁴ Там жа. С. 228.

⁵ Материалы предварительных научно-исследовательских и проектных работ по реставрации памятника архитектуры XVII в. большой синагоги в Быхове. Минск, 1991. С. 11.

⁶ Рахуба А. Узброеныя сілы Вялікага Княства Літоўскага ў XVII стагоддзі // АРСНЕ. 2015. № 12. С. 39.

⁷ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. Т. 14 (дополнение к т. 3) [Присоединение Белоруссии, 1654–1655 / ред. Г. Ф. Карпов]. 1889. С. 446 ; Грицкевич А. П. Частновладельческие города Белоруссии в XVI–XVIII вв. (социально-экономическое исследование истории городов). Минск, 1975. С. 222, 226.

⁸ Ткачев М. А. Организация обороны городов Белоруссии XIV–XVIII вв. : автореф. дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.06. Минск, 1987. С. 17.

⁹ Хутчэй за ўсё, тут маюцца на ўвазе толькі ўзброеныя і баяздольныя жыхары горада.

¹⁰ Бабятыньскі К. Ад Смаленску да Вільні. Вайна Рэчы Паспалітай з Масковіяй (1654–1655 гг.) // АРСНЕ. 2008. № 7–8. С. 274.

аб'яднаны ў 17 харугваў¹. Такая колькасць гарадскіх падраздзяленняў з'яўлялася даволі вялікай для таго часу.

Як сведчыць інвентар Старога Быхава 1692 г., павятовая стара-быхаўская шляхта, «паводле даўняга звычаю», раз на год у дзень Святога Мікалая, г. зн. 6 снежня, становілася на «попіс» перад камендантам крэпасці — «губернатарам». Гэта ж рабілі і «паны мяшчане... з харугвамі, бубнамі і зброяй» (дадатак 1)². Акрамя непасрэдна попісаў, быхаўцы пад кіраўніцтвам сваіх камандзіраў павінны былі таксама прымаць удзел у вайсковых вучэннях³. Збор гарадскога апалчэння ў ВКЛ праходзіў па сігнале трывогі. Звычайна гэта быў стрэл з гарматы, барабанны бой ці стук у гарадскія бубны. Ухіленне ад вайсковай павіннасці каралася грашовымі штрафамі⁴.

Усе жыхары «места», «паводле звычаю», займаліся фартыфікацыйнымі работамі: ад вясны да замаразкаў «валы і зямлю сыпаць павінны былі за дазорам і загадам Яго Мосці Пана губернатара». Быхаўская воласць, таксама «паводле звычаю», скончыўшы сеяць яравыя, «па загаду... губернатара» была абавязана выконваць валавую работу. Разам з тым, і падчас палявых работ жыхары навакольных вёсак маглі быць прыцягнутыя да «сенакосу для засыпання рова» (дадатак 2). Хутчэй за ўсё, тут гаворка ідзе пра засыпанне дна і сцена абарончага рова слоём лёну для запяўнення затым яго вадой, пра што гаворка ішла раней.

Пасля ўваходжання Усходняй Беларусі ў склад Расійскай імперыі Стары Быхаў некаторы час быў аб'ектам пільнай увагі з боку расійскіх ваенных, бо новая мяжа паміж Расіяй і Рэччу Паспалітай прайшла па тэрыторыі цяперашняга Быхаўскага раёна па р. Друць. Цікавым з'яўляецца той факт, што в. Балонаўка знаходзілася тады ў «Беларусі», а в. Чачэвічы ўжо была першым населеным пунктам «Літвы»⁵. Гэтыя абставіны паслужылі падставай для вывучэння абарончых магчымасцей Старога Быхава з мэтай іх далейшага ўдасканалення. Менавіта таму ваенныя інжынеры старанна вывучалі забудову горада і складалі шматлікія яго планы, якія цяпер захоўваюцца ў Маскве. На падставе праведзеных даследаванняў рыхтаваліся праекты палепшанай абарончай сістэмы горада. Паводле аднаго з такіх

¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. Т. 14 (дополнение к т. 3) [Присоединение Белоруссии, 1654–1655 / ред. Г. Ф. Карпов]. 1889. С. 467.

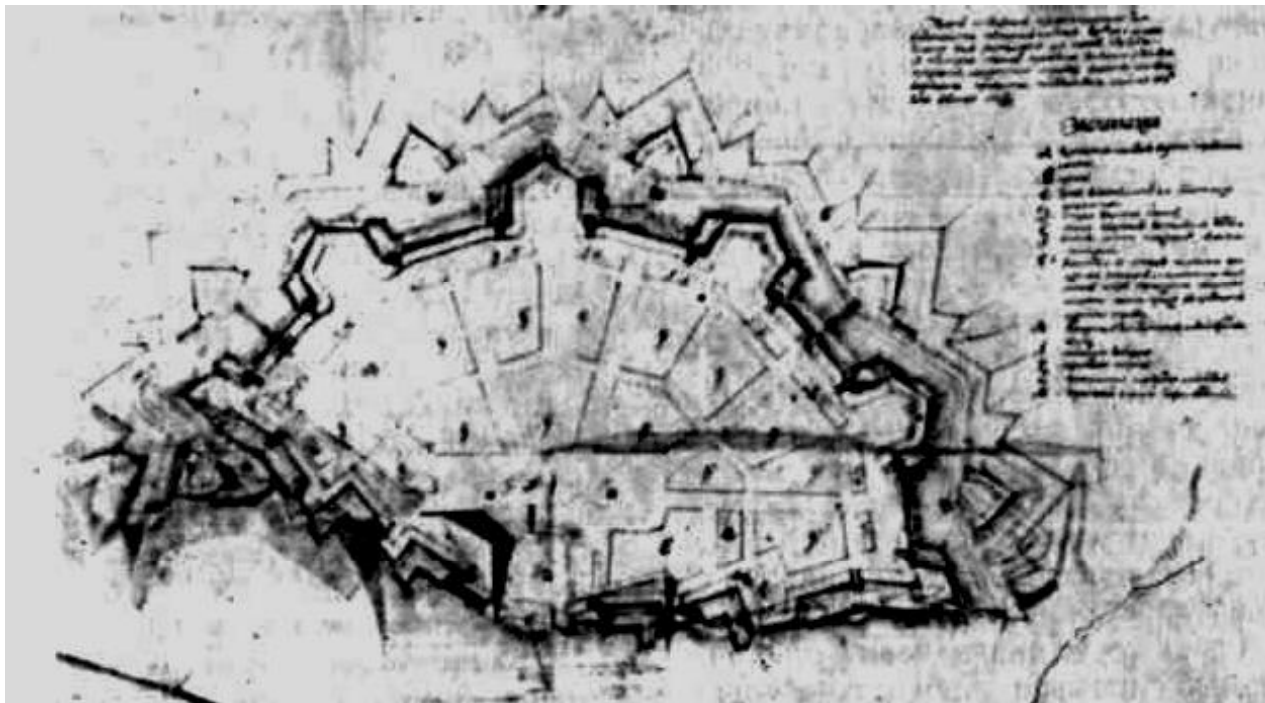
² Ткачоў М. А. Замкі і людзі. Мінск, 1991. С. 86 ; Савіцкі М. Артылерыя, цэйхгаўз і замак у крэпасці Стары Быхаў у 1692–1707 гг. // Гістарычны альманах. 2009. Т. 15. С. 57.

³ Грицкевич А. П. Частновладельческие города Белоруссии в XVI–XVIII вв. (социально-экономическое исследование истории городов). Минск, 1975. С. 226.

⁴ Там жа.

⁵ Генеральная карта губернии Могилевской. Могилев, 1777.

планаў, гістарычную частку горада прапанавалася прывесці да веернай сістэмы: вуліцы сыходзяцца да замка, пры якім арганізоўваецца прамавугольная плошча-«плацдарма» (мал. 43)¹. Акрамя таго, на дадзеным праекце выразна відаць, што бастыёны і валы дапаўняліся другой лініяй абароны, а пасярэдзіне роўна ў выглядзе астравоў размяшчаліся равеліны.

*Мал. 43. Праект рэканструкцыі крэпасці
Быхава 1778 г.*

Для вывучэння на месцы абарончых магчымасцей крэпасцей у Беларусь быў накіраваны вядомы арганізатар ваеннай справы, дасведчаны ваенны інжынер Ф. В. Баўр. У сваім дакладзе 1782 г. Кацярыне II асноўнымі прынцыпамі пры выбары месца для збудавання крэпасцей ён называў:

знаходжанне крэпасці на скрыжаванні вялікіх паштовых дарог і асноўных водных гандлёвых шляхоў;

максімальнае набліжэнне да руска-польскіх меж;

адсутнасць вакол планаванай крэпасці значных вышынь, дастатковых для агляду і абстрэлу ўмацаванняў;

памеры новай крэпасці павінны быць невялікія і адпавядаць умовам размяшчэння нешматлікага вайсковага гарнізона і правіяцкіх складоў на выпадак уварвання непрыяцеля, а таксама ўмове эканомнага выкарыстання сродкаў на будаўніцтва;

выключэнне жылой забудовы на ўнутраных тэрыторыях умацаванняў, паколькі падчас вайны жыхары горада падвяргаліся б

¹ Слюнькова И. Н. Архитектура городов Верхнего Приднепровья XVII – середины XIX в. Минск, 1992. С. 68, 70.

асаблівай небяспецы, а ў мірны час запатрабаваўся б вялікі ваенны гарнізон для ўзорнага ўтрымання крэпасці¹.

На заходніх межах Расійскай імперыі прапанавалася заснаваць дзве галоўныя крэпасці: новую каля «места» Будзілава і рэканструяваную ў Старым Быхаве. Пры апошняй на выгоднай гары каля Рагачова планавалася «пабудаваць цытадэль ці невялікае ўмацаванне, якое магло прыкрываць перавоз па Дняпры і Друці». Паміж галоўнымі крэпасцямі патрабавалася размясціць меншыя крэпасці ў Талачыне, Дрысе і Дынабургу². Аднак далейшыя падзелы Рэчы Паспалітай зрабілі рэалізацыю гэтых планаў немэтазгоднай, бо мяжа Расійскай імперыі адсунулася далёка на захад да Брэста. Таму Стары Быхаў страціў сваё значэнне горада-крэпасці, а яго ўмацаванні паступова прыйшлі ў заняпад і былі разбураны. У першай палове XIX ст. мясцовыя жыхары разрылі бастыёны і курціны, а ў другой — разабралі на цэглу ўязныя брамы. Пасля Вялікай Айчыннай вайны пры будаўніцтве насыпу для старога моста праз Днепр у раёне Мікіцінскага спуску быў цалкам знішчаны вуглавы паўднёвы паўбастыён. У 60-я гг. XX ст. ужо для пабудовы новага жалезабетоннага моста праз Днепр знішчаецца апошні ўцалелы вал, які размяшчаўся на месцы будынка цяперашняга раённага цэнтра культуры. У гэты ж час разбураецца будынак касцёла. У выніку сёння ў абліччы Быхава не надта многа гаворыць пра яго яркае ваеннае мінулае, зараз гэта сярэднестатыстычны горад, нічым не адметны сярод дзясяткаў такіх жа малых гарадоў.

¹ Слюнькова И. Н. Архитектура городов Верхнего Приднепровья XVII – середины XIX в. Минск, 1992. С. 71, 72.

² Там жа. С. 72.